

Yaratma Doktrininin Teolojik Temelleri

The Theological Foundations of the Creation Doctrine

Ahmet GENÇDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Burdur/Türkiye
Assistant Professor, Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Burdur/Türkiye
agencdogan@mehmetakif.edu.tr | orcid.org/0000-0001-7111-4978 | ror.org/04xk0dc21

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
04 Mart 2026	04 March 2026
Kabul Tarihi	Date Accepted
16 Haziran 2026	16 June 2026
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2026	30 June 2026

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ahmet Gençdoğan).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Gençdoğan).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Gençdoğan, Ahmet. “Yaratma Doktrininin Teolojik Temelleri”. *Kader* 24/1 (Haziran 2026), 99-130. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1902142> ”

Öz

Antik Yunan felsefi düşüncesi ile semavî dinlerin kelimeler gelenekleri, ontolojik, kozmolojik ve teolojik meseleleri ele almakla birlikte ilke, yöntem ve terminoloji bakımından farklı yaklaşımlara sahiptir. Özellikle Tanrı-âlem ilişkisini konu edinen yaratma problemi, bu iki yaklaşım arasındaki ayrışmayı görünür kılmaktadır. Felsefi gelenek açısından belirleyici konumda bulunan Platon, Aristo ve Plotinos, âlemin varlığını ezeli bir zeminde açıklamış; Tanrı'nın kaotik maddeden yaratması, âleme yalnızca hareket vermesi ve sudûr aracılığıyla zorunlu bir taşma olarak meydana getirmesi şeklinde teoriler geliştirmişlerdir. Semavî dinlerin içerisinde tezahür eden felsefi yaklaşımlarda da farklı izahlarla beraber çoğunlukla ezellilik iddiası öne çıkmıştır. Söz gelimi Fârâbî ve İbn Sînâ da Yunan filozoflarıyla aynı görüşü paylaşmışlardır. Buna karşın Yahudi, Hristiyan ve İslam kelâmında yaratma, bütünüyle yoktan ve zamansal bir başlangıçla ilişkilendirilmiş; âlemin varlığı koşulsuz biçimde Tanrı'ya bağlanmıştır. Burada dikkat çekici olan şey, felsefi yaklaşımların neredeyse tamamının ezeli âlem fikrini benimsemiş olmasına karşılık kelâmî geleneklerin hemen hepsinin yoktan yaratma anlayışını öne sürmüş olmasıdır. Dolayısıyla problematik yönü itibarıyla bu makalede neden felsefi yaklaşımlarda âlem ezeli olarak kabul edilirken kelâmî geleneklerde âlemin yoktan meydana gelmiş olarak tasavvur edildiği ele alınmaktadır.

Literatürde bu makalenin konusuyla dolaylı şekilde ilişkili olarak Yunan felsefesi, İslam felsefesi, Yahudi, Hristiyan, İslam kelâmı ve diğer dinler açısından yaratma problemini araştırma konusu yapan, yaratma sorununu İslam kelâmı ile Hristiyan teolojisi arasındaki ilişki çerçevesinde değerlendiren ya da âlemin ezelliliği/hâdisliliği bakımından ele alan çalışmalar mevcuttur. Yaratma problemini çeşitli yönleriyle ele alan çalışmalardan farklı olarak bu makale, yaratma doktrinlerinin arkasındaki Tanrı tasavvurlarının belirleyici rolüne odaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, felsefenin benimsediği Tanrı anlayışı ile kelâmın savunduğu Tanrı tasavvuru arasındaki farklılıkların, ezeli ya da yoktan yaratma tercihlerini şekillendirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece felsefi yaklaşıma bağlı kalan filozofların neredeyse tamamı ezeli âlem anlayışını benimserken Yahudi, Hristiyan ve İslam kelâm geleneklerini takip eden kelâmcıların hemen hepsinin âlemi yoktan yaratılmış olarak tasavvur etmesinin Tanrı tasavvurundan kaynaklandığı tespit edilmektedir.

Bu doğrultuda araştırmada öncelikle hem felsefi hem kelâmî gelenekteki yaratma anlayışları tarihsel verilerin analitik değerlendirmesi yöntemi esas alınarak incelenmektedir. Felsefi yaklaşımın yaratma ve âlem tasavvuru, Yunan felsefesinde Platon, Aristo ve Plotinos üzerinden ele alınmakta, İslam felsefesinde ise Fârâbî ve İbn Sînâ'ya atıfta bulunmaktadır. Sonrasında İslam kelâmı merkeze alınmak suretiyle Yahudi ve Hristiyan kelâmında yoktan yaratma anlayışı, kelâmcılar ve teologların izahları dikkate alınarak takip edilmektedir. Burada öncelikle İslam kelâmında Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmının yaklaşımlarına yer verilmektedir. Devamında Yahudi kelâmında *II. Makkebeleler*, *Genesis Rabbah* ve *Pirke de Rabbi Eliezer* gibi yazılı kaynakları ve Musa b. Meymûn'un yorumları öne çıkarılmaktadır. Sonrasında ise Hristiyan kelâmında ilk apolojistlerin ve Augustinus, Thomas Aquinas gibi teologların kabullerine değinilmektedir. Devamında ise her iki yaklaşımın yaratma anlayışlarında Tanrı tasavvurunun etkisinden bahsedilmektedir. Makalede yapılan araştırma ve değerlendirmelerle birlikte yaratma anlayışlarındaki farklılığın temelinde Tanrı tasavvurunun yer aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Tanrı tasavvurundaki farklılaşmada birinin felsefenin Tanrısına; diğersinin ise dinin Tanrısına işaret ettiği karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Felsefe, Yaratma, Ezellilik, Tanrı.

Abstract

Ancient Greek philosophical thought and the kalâm traditions of the revealed religions address ontological, cosmological, and theological issues, yet they differ significantly in terms of principles, methods, and terminology. The problem of creation, particularly as it concerns the God-world relationship, clearly reveals this divergence. Within the philosophical tradition, figures such as Plato, Aristotle, and Plotinus—who occupy a foundational position—explained the existence of the world on an eternal basis, developing theories according to which God creates from chaotic matter, imparts motion to the world, or brings it about as a necessary emanation through sudûr. Philosophical approaches that emerged within the context of the revealed religions likewise tended, albeit through different explanations, to emphasize the eternity of the world. In this respect, al-Fârâbî and Ibn Sînâ shared views largely consonant with those of the Greek philosophers. By contrast, in Jewish, Christian, and Islamic kalâm traditions, creation was associated with a temporal beginning and understood as creation ex nihilo, with the existence of the world being unconditionally dependent upon God. What is particularly striking is that whereas nearly all philosophical approaches embraced the idea of an eternal world, almost all kalâm traditions prioritized the doctrine of creation from nothing. Accordingly, this article problematizes the question of why the world is conceived as eternal within philosophical approaches, while kalâm traditions conceive it as having been created ex nihilo.

The existing literature includes studies that are indirectly related to the subject of this article, examining the problem of creation from the perspectives of Greek philosophy, Islamic philosophy, Jewish, Christian, and Islamic kalām, or addressing the issue within the framework of the relationship between Islamic kalām and Christian theology, as well as discussions focused on the eternity or createdness of the world. Unlike these works, which approach the problem of creation from various angles, this article focuses on the decisive role played by conceptions of God underlying creation doctrines. In this context, the study aims to demonstrate that differences between the philosophical conception of God and the conception of God defended by kalām shaped preferences for either eternal creation or creation ex nihilo. Thus, it argues that while nearly all philosophers adhering to the philosophical tradition adopted the notion of an eternal world, almost all theologians following Jewish, Christian, and Islamic kalām traditions conceived the world as created from nothing, a difference rooted fundamentally in their respective conceptions of God.

Accordingly, the study first examines conceptions of creation in both philosophical and kalām traditions through an analytical evaluation of historical data. The philosophical approach to creation and the world is addressed through Plato, Aristotle, and Plotinus in Greek philosophy, and through al-Fārābī and Ibn Sīnā in Islamic philosophy. Subsequently, with Islamic kalām taken as the focal point, the doctrine of creation ex nihilo in Jewish and Christian kalām is traced through the explanations of theologians, drawing on sources such as *II Maccabees*, *Genesis Rabbah*, and *Pirke de Rabbi Eliezer*, as well as the interpretations of Moses Maimonides in Jewish thought, and the positions of early apologists and theologians such as Augustine and Thomas Aquinas in Christian theology. The study then discusses the influence of conceptions of God on the respective understandings of creation in both approaches. Based on the analyses and evaluations presented, the article concludes that differences in doctrines of creation fundamentally stem from differing conceptions of God. Through comparative analysis, it is shown that one conception points to the God of philosophy, while the other points to the God of religion.

Keywords: Kalām, Philosophy, Creation, Eternity, God.

Giriş

Hakikatin bilgisinden bahseden iki alan söz konusudur. Bunlardan biri akli merkeze alan felsefe; diğeri vahyi esas alan dindir. Bu şekliyle insanın, meselelerin hakikatine ulaşabilmek adına takip edebileceği iki yol bulunmaktadır. Felsefî aklın geliştiği, bu aklın bir sistem inşa ettiği ve bunu metinlere dönüştürdüğü bilinen ve kaynakları elimize ulaşan Antik Yunan geleneği, felsefî düşünceyi temsil etmektedir. Dinin esaslarını belirleyip tespit etmesi, bu esasların doğruluğunu ispat edip savunması ve bu esaslara dönük karşı iddiaları geçersiz kılma çabası göstermesi bakımından kelamî yaklaşım ise dinî düşünceyi temsil etmektedir. Esas alınan ilke, başvuru alan yöntem ve kullanılan terminolojideki farklılaşmaya bağlı olarak felsefe ve kelamın konuları ele alış biçimleri de farklılaşmaktadır. Bununla birlikte hakikatinin ne olduğuna yönelik konu edilen ontolojik, kozmolojik ve teolojik meselelerin hem felsefenin hem de kelamın temel tartışma alanlarını belirlediği bir gerçektir. Ayrıca tartışma konusu hâline getirilen meselelerde, temel doktrinler bakımından benzerlikler de bulunmaktadır. Söz gelimi Tanrı hakkındaki tartışmalarda açıklama biçimlerinde esaslı farklılıklar görünmekle birlikte her iki yaklaşımda da Tanrı'nın zâtı sonsuzluk, değişmezlik ve mükemmellik üzerinden değerlendirilmektedir. Temel doktrinler açısından felsefe ve kelamın belli ölçüde aynı düşünceyi paylaştığı fakat ilke, yöntem ve terminoloji itibarıyla önemli ölçüde farklı sonuçlar elde ettiği tartışma konularından biri Tanrı-âlem ilişkisini ifade eden yaratma problemidir.

Bir Tanrı tasavvuruna işaret eden metafizik ya da teolojik kabulleri bulunan felsefî yaklaşımlarda ve semavî dinler olan Yahudi, Hristiyan ve İslam kelam geleneklerinde âlemin varlığı doğrudan veya dolaylı olarak Tanrı'ya dayandırılmaktadır. Bu çerçevede öncelikle âlemin varlığa nasıl geldiği sorusu, onun bir madde ya da ilkeden mi sudûr yoluyla mı yoksa bütünüyle yoktan mı

meydana geldiği bakımından tartışılmıştır. Diğer taraftan âlemin varlığı, ilk tartışmaya bağlı olarak zamansal bir başlangıcının olup olmadığı sorusu dahilinde zamanla ilişkisi açısından değerlendirme konusu yapılmıştır. Antik Yunan felsefesinde öne sürülen iddialardan birinde Tanrı âlemi kaos hâlindeki maddeden yaratmıştır.¹ Bu yaratma teorisinde âlemin aslını oluşturan madde Tanrı'dan bağımsız olarak ezeli varlığa sahiptir. İkinci teoride Tanrı bir yaratma olmaksızın âleme hareket vermiştir.² Bu teoriye göre âlem hareketi itibarıyla Tanrı'ya bağlı olmakla beraber varlığı açısından Tanrı'dan bağımsız ve ezeldir. Üçüncü teoride Tanrı âlemi sudûr yoluyla ezeli olarak meydana getirmiştir.³ Bu teoride âlemin varlığı, ezeli olmakla birlikte doğrudan Tanrı'ya bağlıdır. Yunan felsefi yaklaşımı karşısında Yahudi, Hristiyan ve İslam kelimelerinde ise Tanrı'nın âlemi yoktan yarattığı görüşü öne sürülmüştür.⁴ Buna göre âlemin varlığı tamamen Tanrı'ya bağlı olması yanında onun ezeliği de söz konusu değildir. Dolayısıyla zikri geçen tartışmalarda felsefi yaklaşım âlemin meydana gelişini ezeli olarak açıklarken kelâmî gelenek âlemin yoktan meydana geldiğini savunmuştur.

Literatürde bu makalenin konusuyla dolaylı şekilde ilişkili olmak üzere gerek Yunan felsefesinde⁵ ve İslam felsefesinde⁶ gerekse dinlerde,⁷ Yahudi,⁸ Hristiyan⁹ ve İslam¹⁰ kelâmında yaratma

¹ Platon, *Timaios*, çev. Özgüç Orhan (Ankara: Fol Kitap, 2022), 111-112 (29d-30a).

² Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 266 (8 1073a).

³ Plotinus, *The Enneads*, çev. George Boys-Stones, John M. Dillon vd. (UK: Cambridge University Press, 2018), (V. 1. 6).

⁴ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 271.

⁵ Şamil Öçal, "Platon'un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu", *Beitülhikme* 7/1 (2017), 65-83; Russel E. Gmirkin, *Plato's Timaeus and the Biblical Creation Accounts* (New York: Routledge, 2022).

⁶ Hüseyin Atay, "İslam Felsefesinde Yaratma", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2003), 3-10; a. mlf., *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974); Ömer Türker, "İslam Filozoflarına Göre Yaratılış", *Din ve Bilim Açısından Yaratılış*, ed. Mehmet Bulgen, Enis Doko (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 209-217; İsmail Koçak, "İbn Sînâ'nın İbdâ' Nazariyesi Etrafında Yoktan Yaratma Tartışması", *Dini Araştırmalar* 25/63 (2022), 579-602; İsmail Yalçıntaş, "İbn Sînâ'ya Göre Yaratma ve Âlemin Zamansal Ezeliği", *İslâmî Araştırmalar* 32/1 (2021), 10-29; Muhammet Fatih Kılıç, "İbn Sînâ'nın Kelâmcıların Hudûs Görüşüne Yöneltiliği Eleştiriler", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (2010), 115-134.

⁷ İsmail Taşpınar, "Dinlerde Yoktan (Ex-Nihilo) Yaratılış: Yahudilik ve Hristiyanlık Örneği". *Din ve Bilim Açısından Yaratılış*, *Din ve Bilim Açısından Yaratılış*, ed. Mehmet Bulgen, Enis Doko (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 25-49; Jacobus Erasmus, *Kelâm Kozmolojik Argümanı: Yeni Bir Değerlendirme*, çev. Mehmet Bulgen (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 29-54; Ernan McMullin, "Creation ex nihilo: Early History", *Creation and the God of Abraham*, ed. David B. Burrell vd. (New York: Cambridge University Press, 2010), 11-23; Janet M. Soskice, "Creatio ex nihilo: its Jewish and Christian foundations", *Creation and the God of Abraham*, ed. David B. Burrell vd. (New York: Cambridge University Press, 2010), 24-39.

⁸ Robert Radice, "Philo's Theology and Theory of Creation", *The Cambridge Companion to Philo*, ed. Adam Kamesar (New York: Cambridge University Press, 2009), 124-145; Süleyman Taşkın, "Evrenin Ezeliği ve Yaratılışlığı Bağlamında İbn Meymûn'un Aristoteles Değerlendirmesi", *Beitülhikme* 13/3 (2023), 65-88.

⁹ Gerhard May, *Creatio Ex Nihilo: The Doctrine of 'Creation out of Nothing' in Early Christian Thought*, çev. A. S. Worrall (Edinburgh: T&T Clark International, 2004); Robert W. Jenson, "Aspects of a Doctrine of Creation", *The Doctrine of Creation: Essays in Dogmatics, History and Philosophy*, ed. Colin E. Gunton (New York: T&T Clark International, 2004), 17-28; Simon Oliver, "Creation and Providence", *The New Cambridge Companion to Christian Doctrine*, ed. Michael Allen (New York: Cambridge University Press, 2023), 19-36; Ramazan Ertürk, "Aquinos'lu Thomas'ın Din Felsefesinde 'Zamanın Başlangıcı ve Yaratma' Sorunu", *Felsefe Dünyası* 1 (2002), 68-88.

¹⁰ Julien Decharneux, *Creation and Contemplation: The Cosmology of the Qur'an and Its Late Antique Background* (Germany: De Gruyter, 2023), 99-142; Ömer Türker, "Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)", *Metafizik: Ekoller, Yöntemler ve Büyük Anlatılar*, haz. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 1/360-383; Ömer Ali Yıldırım, "İslam Düşüncesindeki Yoktan Yaratma ve Kıdem Tartışmaları: Kelâmcılar ve İbn Sînâ Merkezli Bir İnceleme", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2012), 251-274; M. B. Altaie, "Modern Kozmoloji ve İslam Kelâmında Yaratma ve Kişisel Yaratıcı", çev. İbrahim

problemini konu edinen, İslam kelamının yaratma anlayışını Hristiyan teolojisiyle ilişkisi üzerinden inceleyen,¹¹ doğrudan yoktan yaratma problemini araştıran¹² ya da meseleyi âlemin ezeliği/hâdisliği açısından değerlendiren¹³ çalışmalar bulunmaktadır. Yaratma konusuna kelam-felsefe karşılaştırması dahilinde fakat Tanrı-âlem ilişkisi merkezinde değinen çalışmalar da mevcuttur.¹⁴ İlgili çalışmalardan birinde yaratma üzerinden kurulan kelam-felsefe karşılaştırması, Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ve İslam filozofları arasında; diğerinde İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) örneğinde kurulmaktadır. Bu makalenin konusuna daha yakın olması bakımından ise yaratmayı hem felsefî hem de kelamî perspektiften ele alan iki çalışma yapılmıştır.¹⁵ Söz konusu çalışmalardan birincisinde yaratma, öncelikle kelam açısından insanın fiillerinin yaratılmasını da içerecek ve yaratma teorileri hakkındaki tartışmaları dışarıda bırakacak şekilde değerlendirilmiş, sonrasında İslam felsefesinde sudûrcu anlayış Gazzâlî'nin itirazları ekseninde yorumlanmıştır. İkinci çalışmada ise önce filozofların sonra da teologların yaratma hakkındaki düşünceleri ve yaratma teorileri genel hatlarıyla ortaya konulmuştur.

Zikri geçen çalışmalardan ayrı olarak felsefî ve kelamî yaklaşımların yaratmayı nasıl açıkladığı ve kendi iddialarını hangi delillerle desteklediği sorularının yanı sıra neden felsefî yaklaşımların neredeyse tamamı ezeli bir yaratmaya işaret ederken kelamî anlayışların hemen hepsinin yoktan yaratma düşüncesini vurguladığı sorusu meseleyi başka bir bağlama yerleştirmekte ve farklı bir değerlendirme konusu teşkil etmektedir. Problematik yönü itibarıyla ilgili bağlamda felsefî ve kelamî perspektiften karşılaştırmalı olarak yapılan bu çalışmanın amacı, felsefe ve kelamın yaratma ya da bunun tartışma biçimini yansıtan âlemin ezeliği/hâdisliği problemini birbirinden farklı değerlendirmesinin, metafizik/teolojik/Tanrı tasavvurunda başka perspektifler benimsemesinden kaynaklandığını ortaya koymaktır. Yaratma anlayışını belirlemek üzere felsefe ve kelamın Tanrı tasavvurunda önemli farklılaşmaların bulunduğunu, yaklaşımlardan birinin felsefenin Tanrısına, diğerinin ise dinin Tanrısına işaret ettiğini göstermek de çalışmanın hedefidir. Bu doğrultuda yapılan çalışmada, yaratma ya da âlemin ezeliği/hâdisliği problemine dair felsefe ve kelamın yaklaşımına yer verilmekte, sonrasında bu yaklaşımı şekillendiren Tanrı tasavvuru üzerinde durulmakta ve bunun tercih edilen yaratma doktrinine ne şekilde etki ettiği ortaya konulmaktadır. Çalışma boyunca tarihsel verilerin analitik değerlendirmesi yöntemi uygulanarak ilgili konular değerlendirilmektedir. Yaratma probleminin karşılaştırmalı olarak felsefî ve kelamî gelenekte yaratma anlayışları, bu anlayışlarda Tanrı tasavvurunun hangi ölçüde belirleyici olduğu ve felsefe ve kelamın Tanrı tasavvurundaki farklılaşma dahilinde ele

Çetintaş, *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2011), 175-204; Tuncay Akgün, "Gazali'ye Göre Yaratma", *Dini Araştırmalar* 14/38 (2011), 17-40.

¹¹ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 271-285.

¹² Paul Copan – William Lane Craig, *Creation out of Nothing: A Biblical, Philosophical and Scientific Exploration* (USA: Baker Academic, 2004).

¹³ Muammer İskenderoğlu, "İslam ve Hristiyan Düşüncesinde Âlemin Ezeliği Tartışmaları Üzerine", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2005), 43-54.

¹⁴ Şaban Ali Düzgün, *Nesefî ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2019); İsmail Koçak, *Felsefî ve Kelamî Açından Tanrı-Âlem İlişkisi: İbn Sînâ ve Kâdî Abdülcebbar Örneğinde* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023).

¹⁵ David B. Burrell, "Creation", *The Cambridge Companion to Classical Islamic Theology*, ed. Tim Winter (New York: Cambridge University Press, 2008), 141-160; Tuncay Akgün, "Felsefî Düşünce Yaratma Problemi", *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (2012), 69-96.

alınmasının, makalenin özgünlük değerini ifade etmesi yanında yaratma problemi hakkındaki çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Araştırmada bu amaç, kapsam ve yöntem doğrultusunda öncelikle felsefî geleneğin yaratma ve âlemin meydana gelişi hakkındaki düşüncesi Yunan felsefesinde Platon, Aristo ve Plotinos üzerinden ele alınmakta, ayrıca İslam felsefesinde Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ'nın yorumlarına da değinilmektedir. Burada şu belirtilmelidir ki yaratma anlayışının Tanrı tasavvuru etrafında biçimlendiği iddiasının Yunan felsefesini de içerecek şekilde ele alınması, Antik Yunan toplumunda yerleşik ve sistematik bir Tanrı öğretisinin bulunmadığı dikkate alındığında bir sorgulamaya neden olabilir. Fakat burada kastedilen dinî geleneklerde gözüktüğü hâliyle bütünlüklü bir Tanrı öğretisi değildir. Dolayısıyla Yunan filozoflarının âlem görüşünün de teolojik kabuller çerçevesinde teşekkül ettiğini söylemek bir iddianın ötesinde olgusal gerçekliğe delalet etmektedir. Zira kavramsal düzeyde felsefî dilin kaynağı temelde Tanrı doktrinine yaslanmaktadır.¹⁶ Bu nedenle yaratma anlayışının teolojik temelleri Yunan felsefesi için geçerlidir. Dinî geleneğin probleme yaklaşımı ise İslam kelamı merkeze alınarak fakat Yahudi ve Hristiyan kelamına da atıfta bulunularak takip edilmektedir. Bununla dinî düşüncüyü temsil eden İslam, Yahudi ve Hristiyan gelenekleri bir bütün olarak kelamî yaklaşım içerisinde konumlandırılmakta, itikadî esaslar itibarıyla önemli farklılıklar göstermesine rağmen bu geleneklerden her birindeki yaratma doktrininin yoktan yaratma iddiası üzerine temellenmiş olduğu vurgulanmaktadır. Böylece Yunan felsefesi ya da İslam felsefesi fark etmeksizin felsefî yaklaşımlarda âlem hakkında öne çıkan anlayışın ezeli var oluşa, İslam, Yahudi veya Hristiyan herhangi bir fark olmaksızın kelamî geleneklerde ise hâkim düşüncenin yoktan meydana gelişe denk düştüğü anlatılmaktadır. Sonrasında felsefî ve kelamî yaklaşımların yaratma anlayışlarının benimsenen Tanrı tasavvuruyla ilişkisi tespit edilmekte ve böylece esasen yoktan ya da ezeli yaratma doktrinlerinin Tanrı tasavvuru ekseninde şekillendiği ortaya konulmaktadır.

1. Felsefî Düşüncede Yaratma

Tanrı-âlem ilişkisi çerçevesinde Yunan felsefî geleneğinde âlemin varlığına ilişkin onun maddeden yaratılmak suretiyle Tanrı'ya dayandırılması, ezeli bir düzenli yapı olarak ilk hareketini Tanrı'ya bağlı olması ve yine ezeli bir taşmayla Tanrı'dan meydana gelmesi biçimlerinde açıklamalar getirilmiştir. Bu açıklamalardan her birinde âlemin varlığı doğrudan ya da dolaylı olarak Tanrı'yla ilişkilendirilmiştir. Âlemin nasıl varlık kazandığı sorusuna verilen söz konusu cevaplara bağlı olarak âlemin varlığı da çoğunlukla ezellilik ekseninde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Tanrı-âlem ilişkisi de ezellilik üzerine kurulmuştur. Ezellilik iddiasının benimsenmesinde Yunan toplumunda yerleşik kabuller de belli ölçüde etkili olmuştur. Bu anlamda çelişmezlik ilkesi gereği yokluktan varlığın çıkamayacağı (ex nihilo nihil est) anlayışı, âlemin ezeli olduğu iddiasının önemli bir temellendirmesini oluşturmuştur.¹⁷ Metafizik/teolojik esaslar dahilinde farklı izahlarla âlem anlayışlarını ortaya koyan Platon, Aristo ve Plotinos, bir taraftan Yunan felsefî geleneğinin temel yaklaşımını yansıtan, diğer taraftan kendilerinden sonraki süreçte âlemin kaynağı ve başlangıcı hakkındaki tartışmalarda takip edilmesi ya da karşı

¹⁶ Antonie Vos, *The Theology of John Duns Scotus* (Leiden: Brill, 2018), 147; Gregory Vlastos, *Studies in Greek Philosophy: The Presocratics* (USA: Princeton University Press, 1996), 1/3.

¹⁷ Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 23 (1.4 187a 25-35), 183 (4.10 218a 1-5), 341 (8.1 251b 15).

çıkılması açısından felsefî ve kelamî düşünceye etki eden filozoflar olarak öne çıkmışlardır. Meşşâî İslam felsefesinde ise Fârâbî ve İbn Sînâ yaratma anlayışlarını felsefî düşünce ekseninde şekillendirmiş ve bundan dolayı kelamın yaratma anlayışıyla karşıtlık gösteren bir yaklaşım geliştirmiştir.

1.1. “Ex nihilo nihil est” Çerçevesinde Yaratma

Varlığı akledilir ve duyulur olmak üzere iki farklı kategoriye ayıran Platon, âlemin meydana gelişiyle ilgili olarak öncelikle üç temel öncül belirlemiştir. Birincisi, ezeli olan akledilir varlığı, meydana gelen ise duyulur varlığı ifade etmektedir. Buna göre dünya, duyulur olduğu için meydana gelmiş ve yaratılmış bir şey olmalıdır. İkincisi, meydana gelen ve yaratılan her şeyin bir nedeni ve yaratıcısı bulunmaktadır. Bu nedenle dünyanın bir nedeni ve yaratıcısının olması zorunludur. Üçüncüsü, bir yaratıcının eseri, ancak sonsuzluk ve değişmezlik niteliğine sahip bir modelden hareketle iyi olabilecektir. Dolayısıyla dünya iyi olduğu için onun, yaratıcı tarafından sonsuz ve değişmeyen modele göre meydana getirilmiş olması gerekmektedir.¹⁸ Platon ortaya koyduğu ilgili öncüller doğrultusunda Demiurgos’un, akledilir ve değişmez olan idealar âlemini model olarak bunun bir sureti olan duyulur âlemi yarattığını ifade etmiştir. Demiurgos, dünyanın meydana geldiğini gördüğünde ise onu mümkün olduğu kadar kendi modeline daha çok benzer kılmak istemiş, böylece hareketsiz ve zamansal açıdan sonsuz olan modelin sayıya göre ilerleyen hareketli sureti olarak da zamanı yaratmıştır. Bu bağlamda Platon’a göre duyulur âlem ve zaman birlikte yaratılmıştır.¹⁹ Âlemin yaratılmasının nedeni üzerinde ayrıca duran Platon, Demiurgos’un iyi olduğunu, iyi olanda ise herhangi bir şeye karşı kıskançlık olamayacağını dile getirmiştir. Demiurgos, her şeyin iyi olmasını istemiş ve düzensiz, kaos hâlindeki şeylere düzen vermiştir.²⁰ Dolayısıyla Platon’un düşüncesinde âlemin meydana gelişi Tanrı’ya dayandırılmakta ve yaratmayla açıklanmakta fakat âlemin kendisinden meydana geldiği madde Tanrı’dan bağımsız şekilde ezeli sayılmakta ve Tanrı bu maddenin sebebi olarak tasavvur edilmemektedir.

Aristo, Platon’un âlem ve zamanın sonradan meydana geldiğini iddia eden ilk filozof olduğunu belirtmiştir.²¹ Buna karşılık Aristo, mevcut hâliyle âlemin ezeli olduğunu öne sürmüş,²² fakat hareketin meydana gelişini ilk hareket ettirici ile ilk hareket arasında kurduğu ilişkiyle açıklamıştır. O, varlıkların ilki ve ilkesinin, zamansal başlangıcı olmaksızın hareketi meydana getirdiğini belirtmiştir.²³ İlk hareket ettiricinin hareketi meydana getirmesi ise fizik dışı bir tarzda, ilk hareket ettiricinin arzu nesnesi olmasına bağlı şekilde gerçekleşmiş ve böylece ilk küre doğrudan hareket etmiştir. Gök cisimlerinin ilk hareket ettiriciye dönük aşk ve arzu içinde hareket etmesiyle her küre kendi içindeki küreye hareketini geçirdiği için ilk hareket ettirici, ilk kürenin nedeni olduğu gibi güneş, ay ve gezegenlerin dahil olduğu bütün diğer kürelerin de nedeni

¹⁸ Platon, *Timaios*, 107-109 (27d-29a); F. M. Cornford, *Platon’un Kozmolojisi: Timaios Çevirisi ve Açıklaması*, çev. Özgüç Orhan (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 47.

¹⁹ Platon, *Timaios*, 122-124 (37c-38c).

²⁰ Platon, *Timaios*, 111-112 (29d-30a).

²¹ Aristoteles, *Fizik*, 341 (8.1 251b 15).

²² Aristoteles, *Fizik*, 23 (1.4 187a 25-35), 49 (1.9 192a 25-30), 183 (4.10 218a 1-5); a. mlf., *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: Dost Kitabevi, 1997), 65-67 (277b).

²³ Aristoteles, *Metafizik*, 266 (8 1073a).

konumundadır.²⁴ Ayrıca kendi kozmolojisinin bir parçası olarak Aristo, göksel cisimlere canlılık atfetmiş ve ilk hareket ettiricinin aşk ve arzu uyandırmak suretiyle kendisine sevgi duyan canlılık sahibi gök cisimlerini hareket ettirdiğini vurgulamıştır.²⁵ Aristo, gök cisimlerinin ilk hareket ettiriciye duyduğu sevgi ve arzunun fiziksel hareketleri nasıl meydana getirebildiği sorusuna da cevap geliştirmiştir. Onun kuramı doğrultusunda ilk hareket ettiricinin, sürekli, değişmez ve tinsel bir hayata sahip olması sebebiyle böyle bir hayattan yoksun olan gök küreleri süreklilik ifade eden dairesel hareketi gerçekleştirerek ilk ilkeye yaklaşmayı arzu etmektedir.²⁶ İlgili yaklaşımıyla Aristo, âlemin varlığını değil fakat ezeli hareketini Tanrı'ya atıfla açıklarken herhangi bir yaratmadan bahsetmemiş ve Tanrı'yı irade ve kudret sahibi bir fail sebep olarak değerlendirmemiştir.

Yunan felsefe geleneğinde âlemin meydana gelişi hakkındaki yaklaşımlardan tamamen farklı olarak Plotinos, âlemin meydana gelişini Bir'den meydana gelen taşma/sudûrla açıklamıştır. O, Bir'in tabiatının gereği olarak tüm varlığın herhangi bir hareket, irade ve zamansal başlangıç olmaksızın neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde güneşten gelen ışığa benzer şekilde Bir'den taşma yoluyla meydana geldiğini ifade etmiştir.²⁷ Bu doğrultuda Tanrı âlemin yegâne kaynağıdır. Tanrı'dan başka sudûru önceleyen herhangi bir ezeli madde ya da ilke bulunmamaktadır. Bununla birlikte Tanrı'nın âleme varlık vermesinin zamansal bir başlangıcı yoktur. Zira sudûr Tanrı'nın varlığının zorunlu bir yansımasıdır. Güneş varlık olarak ışığı öncelerken zamansal anlamda ışığın güneşle beraber olması gibi ezeli olan Tanrı'nın varlığı da zamansal bir başlangıcı olmaksızın âlemin varlığına neden olmuştur. Fakat Tanrı'nın tabiatının zorunlu bir yansımasını ifade etmesinden dolayı sudûrda Tanrı'nın iradesinden bahsetmek mümkün değildir. Sudûr sürecinde Bir'den gerçekleşen taşmayla kendinde birlik-çokluk ve ideaları barındıran akıl meydana gelmiş ve hemen o sırada Bir'i temaşa etmeye başlamıştır. Aklın da bu temaşa sonucunda taşmasıyla uzay ve zamanın nedeni olan ruh ortaya çıkmıştır. Ruhun yukarıda akıl, aşağıda doğayı temaşa etmesinin neticesinde ise fiziksel dünyadaki varlıklar vücut bulmuştur. Bu çerçevede doğa, aklın içerdiği ideaların bir benzerine denk düşmektedir. Bütün varlıkların hem mertebeye hem de fiziksel olarak en altında ise madde bulunmaktadır.²⁸ Söz konusu izahıyla Plotinos, âlemin meydana gelişi açısından Tanrı'dan bağımsız her türlü ezeli varlık iddialarını dışarıda bırakmış ve her şeyin tek kaynağı olarak doğrudan Tanrı'yı merkeze almıştır. Fakat yaratılışı Tanrı'nın varlığının doğal bir neticesine işaret eden sudûr üzerinden açıklayarak Plotinos âlemin varlığını ezeli olmakla birlikte yalnızca Tanrı'ya dayandırmasına karşın Tanrı bu yaratılışta irade ve kudretten soyutlanmıştır.

Bahsi geçen Yunan filozoflarının âlemin kaynağına dair açıklamaları karşısında geç antik Hristiyan Yeni Eflatuncu Philoponus (ö. 570), Aristo ve Proklos'un²⁹ (ö. 485) ezellilik iddialarını

²⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 263-264 (7 1072a); David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabcı Yayınları, 2017), 283-284.

²⁵ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 105 (285a); a. mlf., *Metafizik*, 264 (7 1072b).

²⁶ Ross, *Aristoteles*, 285; Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*, çev. Serdar Uslu (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 1/112-113.

²⁷ Plotinus, *The Enneads*, (V. 1. 6).

²⁸ Plotinus, *The Enneads*, (V. 1. 6); Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, 1/137.

²⁹ Proklos'un âlemin ezeli olduğuna dair iddiaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Proklos, *Âlemin Ezelliliği Üzerine On Sekiz Delil*, çev. Bongiamin İmamefendi, E. Burak Şaman (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022).

çürütmek üzere argümanlar geliştirmiştir. Sonraki süreçte Yahudi, Hristiyan ve Müslüman filozof ve kelimacılar, tartışma konusunun her iki tarafındaki argümanların sayısını artırmışlardır. Şu da var ki Platon ve Aristo'nun tam anlamıyla bir yaratılış doktrinine sahip olduğunu söylemek zor görünmektedir. Zira her ikisi de âlemi oluşturan form ve maddenin Tanrı'dan bağımsız olarak ezeli bir varlık sahibi olduğunu varsaymaktadır. Bu nedenle âlemin varoluşunun bir başlangıcının olup olmadığı sorusu, Platon için âlemin kaos hâlinde kozmos hâline geldiği bir ilk anın olup olmadığı sorusuna, Aristo için ise âlemin durağan bir hâlden hareket ve değişim göstermeye başladığı bir ilk zamanın olup olmadığı sorusuna dönüşmektedir. Buna karşılık dinî gelenek içerisinde Yunan felsefesinden beslenerek şekillenen felsefî düşünce ile kelamî yaklaşım arasında tartışma doğuran âlemin varoluşunun başlangıcının olup olmadığı sorusu Tanrı'nın, madde ve formuyla birlikte âlemi ezeli olarak mı yarattığı yoksa sonlu bir geçmişte mi yarattığı sorusu etrafında değerlendirilmiştir.³⁰

1.2. "Lâ 'an şey" Çerçevesinde Yaratma

Tanrı-âlem ilişkisini Aristo ve Yeni Eflatuncu felsefenin yaklaşımlarını takip ederek değerlendiren Fârâbî, âlemin Tanrı'dan sudûr yoluyla meydana geldiği görüşünü ileri sürmüştür. Sudûr Tanrı'nın varlığının doğal ve zorunlu sonucu olarak gerçekleşmiştir. Tanrı'dan sudûr eden âlem, ontolojik anlamda sonra olmakla beraber zaman açısından O'ndan sonra değildir.³¹ Dolayısıyla âlem, zâtî açısından hâdis olmakla birlikte zaman itibarıyla ezeldir. Yaratmanın nasıl gerçekleştiği sorusunun cevabı olarak sudûr, Tanrı'nın kendi zâtını düşünmesinin bir sonucudur. Tanrı'nın kendi zâtını düşünmesinden ikinci bir varlık olan ilk akıl sudûr etmiştir. Onun Tanrı'yı ve kendisini düşünmesiyle ilk gök oluşmuş ve bu süreç ayın bulunduğu son göğe kadar sürmüştür. Böylece gökler, yıldızlar, gezegenler sudûr etmiş ve onuncu aklın meydana gelmesiyle maddeden ayrı akılların, ay küresinin meydana gelmesiyle de göksel cisimlerin oluşumu son bulmuştur.³² Sudûru izah etme şekliyle Fârâbî, Tanrı'nın yaratma fiilini O'nun akletmesiyle ilişkilendirmiştir. Diğer taraftan Fârâbî yaratmanın herhangi bir şeyden olmadığını "lâ 'an şey" (لا عن شيء) ifadesiyle özellikle vurgulamış ve âlemin de "min gayri şey" (من غير شيء) olarak yaratıldığını belirtmiştir.³³ Fakat yoktan yaratmaya işaret etse de yaratmayı Tanrı'nın varlığının doğal ve zorunlu bir sonucu biçiminde nitelendirdiği sudûrla açıklayarak Tanrı'nın iradesini göz ardı ettiği izlenimi vermesi ve âlemlerle ilgili ezeliyet vurgusu nedeniyle Fârâbî'nin görüşü, kelamî yaklaşımın yoktan yaratma doktrini bakımından ciddi problemler doğurmaktadır.

İbn Sînâ, Fârâbî'yi izleyerek sudûrcu anlayışı benimsemiştir. O, Tanrı'nın kendi zâtını idrak etmesini yaratma fiiliyle özdeşleştirmiş, Tanrı'nın idrak ve yaratmasının tek bir anlam taşıdığı vurgulamıştır.³⁴ Tanrı'nın akletmesiyle özdeş kabul ettiği ve gerçekleşme şeklini sudûrla açıkladığı yaratma hakkında İbn Sînâ, âlemin ezeliğine imkân tanıyacak bir anlam yükleyerek eşsiz yaratmayı ifade eden "ibdâ'" (الإبداع) fiilini kullanmıştır.³⁵ O, Tanrı'nın bütün yönlerden zorunlu

³⁰ Jon McGinnis, "Creation and Eternity in Medieval Philosophy", *A Companion to the Philosophy of Time*, ed. Heather Dyke, Adrian Bardon (Oxford: Blackwell Publishing, 2013), 73.

³¹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *Ârâu ehli'l-medîneti'l-fâdila*, thk. Albert Nasrî Nâdir (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 55-56; a. mlf., *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, thk. Fevzi Mitri Neccâr (Beirut: Dâru'l-Meşrik, ts.), 47-48.

³² Fârâbî, *Ârâu ehli'l-medîneti'l-fâdila*, 61-62; a. mlf., *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, 52-53.

³³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*, thk. Albert Nasrî Nâdir (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1968), 103.

³⁴ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Metafizik*, çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 336.

³⁵ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 139.

varlık olduğuna ve sebebin sebepliye gerektireceğine dikkat çekmiş ve Tanrı'nın ezeliğinin âlemin de ezeliğini gerektireceği iddiasında bulunmuştur.³⁶ Zira İbn Sînâ düşüncesinde neden var olduğunda, nedeninin varlığı zorunlu hâle gelmektedir.³⁷ Âlemin nedeni olan Tanrı'nın varlığının bir başlangıcı olmadığı dikkate alındığında nedenli durumundaki âlemin varlığının da bir zamansal başlangıcının olmaması gerekmektedir. Bununla birlikte Fârâbî gibi İbn Sînâ da âlemin ezeli olmasının yaratmaya engel teşkil etmediğini savunmuştur. Yaratmanın kabul edilmesine karşın Tanrı ile beraber âlemin de ezeli olabileceği düşüncesindeki anlaşmazlığı giderebilmek için İbn Sînâ vâcib kavramında bir ayrıma gitmiştir. Buna göre vâcib varlığın iki ayrı anlamı bulunmaktadır. Birinci anlamında vâcib varlık, kendi zâtından dolayı zorunlu olanı ifade etmekte, ikinci anlamında ise vâcib varlık, başkasından dolayı zorunlu olana karşılık gelmektedir. Vâcib varlığın ikinci anlamı, âleme delalet etmektedir. Âlem zâtı gereği mümkün, başkası sebebiyle vâcib varlık olduğu için kendi varlığı açısından hâdis ama zaman bakımından kadîmdir. Bu bağlamda İbn Sînâ açısından âlemin zorunlu olması, onun varlığının bir yaratıcıdan kaynaklanmasını engellememektedir.³⁸ Ayrıca İbn Sînâ yine Fârâbî gibi bir şeyden olmaması anlamında ve özü itibarıyla hâdis olması bakımından âlemin yoktan yaratıldığını vurgulamıştır.³⁹ Ne var ki yaratmayı ezeliğin ekseninde açıklaması İbn Sînâ'nın yaratma anlayışını kalamî yoktan yaratma doktrininin uzaklaştırmaktadır.

2. Kalamî Düşüncede Yaratma

Yoktan yaratma doktrini semavî dinî geleneklerde yaygın kabul edilen yaratma anlayışını ifade etmektedir. Yahudi, Hristiyan ve İslam kelimasında yoktan yaratma doktrininin gelişmesi, yoktan yaratma ile yaratıcının birliği arasında doğrudan bir ilişki kurulmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁰ Bu anlamda yoktan yaratma anlayışı, âlemin önceden var olan herhangi bir maddeden yaratıldığı düşüncesini dışarıda bıraktığı gibi mutlak anlamda yaratıcının âleme önceliğini vurgulamaktadır. Zira dinî gelenekler bakımından yaratıcı bütün yönleri itibarıyla tek ezeli varlıktır. Şu hâlde yoktan yaratılışın bir başlangıcı olmalıdır. Buna bağlı olarak yoktan yaratma doktrini, yaratıcının mutlak iradesine de atıf yapmaktadır. Nitekim yaratılmış bir varlık olması açısından âlem zorunlu değildir. Yani âlemin yaratılmaması ve hiç var olmaması da mümkündür. Fakat ilahi iradenin onun varlığı yönünde tercihte bulunması nedeniyle âlem bu iradeye bağlı olarak meydana gelmiştir. Dolayısıyla yoktan yaratma anlayışının öne çıkardığı temel iddia yaratıcı varlık ile yaratılan varlık arasındaki keskin ayrıma dikkat çekmesidir. Yoktan yaratma doktrininde belirginleşen Tanrı-âlem arasındaki farklılık, yalnızca bir derece ya da tür farkını değil yaratıcının, yaratılmış varlığa ait hangi özellikler varsa bunların tamamında aşkınlığını ve mutlak başkalığını göstermektedir. Fakat aynı zamanda ilgili yaratma anlayışı, aşkın yaratıcıyı yaratılmışlıktan hiçbir şekilde etkilenmeksizin âleme müdahil kılmaktadır.⁴¹

³⁶ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Metafizik*, 341; a. mlf., *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 139.

³⁷ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 139.

³⁸ Avicenna, *The Physics of The Healing*, çev. Jon McGinnis (USA: Brigham Young University Press, 2009), 364-365; a. mlf., *Kitâbu'n-Necât*, thk. Mâcid Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1985), 254, 259, 261-262; a. mlf., *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 136, 138.

³⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu'n-Necât*, 259.

⁴⁰ Taşpınar, "Dinlerde Yoktan (Ex-Nihilo) Yaratılış", 25; Erasmus, *Kelâm Kozmolojik Argümanı*, 29; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 271; May, *Creatio Ex Nihilo*, 148; Soskice, "Creatio ex nihilo: its Jewish and Christian foundations", 24.

⁴¹ Oliver, "Creation and Providence", 23-27.

2.1. İslam Kelamında “Lâ min şey/Ma’dûm” Çerçevesinde Yaratma

Âlemin kaynağı hakkında Platoncu, Aristocu, Yeni Eflatuncu felsefî gelenekler ile Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinî geleneklerin sistemli ve derinlikli öğretiyeye dönüşmüş kozmolojik izahlarının mevcut olması, İslam kelamında Allah'ın zâtı ve sıfatlarına ilişkin temel ilkelerin ortaya konulmasını ve bu ilkeler doğrultusunda âlemin meydana gelişini açıklayan tutarlı bir kozmoloji geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Kelamî yaklaşım bu gelenekler karşısında âlemin yaratıldığından bahseden⁴² ve Allah'ın mutlak irade ve kudretini belirten⁴³ nasları dikkate alarak âlemin varlığının dinî ve aklî açıklamasını geliştirmiştir.⁴⁴ Bu bağlamda başta Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye olmak üzere bütün kelam ekolleri âlemin, ihtiyarî olarak Allah'ın irade ve kudretiyle yoktan yaratıldığını ve hâdis olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁵ Kelamî gelenekte kabul edilen yoktan yaratma doktrini, Allah'ın kadîm, mutlak irade ve kudret sahibi fâil-i muhtâr yaratıcı bir varlık olduğu, âlemin ise Allah'ın zatı dışındaki her şeyi/mevcudu ifade eden⁴⁶ hâdis bir varlık olduğu ve yaratma ya da âlemin işleyişinde zorunlu bir nedensel ilişkinin bulunmadığı ilkeleri üzerine teşekkül etmiştir.

Kelamcılar yoktan yaratma doktriniyle Tanrı-âlem ilişkisinde yaratıcı ve yaratılmış varlık arasındaki ontolojik ayrımı belirginleştirmiş ve Allah'ın zâtını kadîm, âlemi ise hâdis olarak nitelendirmişlerdir. Kelamî gelenekte âlemin a) arazların bir araya gelmesiyle oluştuğunu iddia eden, b) iç içe geçen maddî cisimlerin toplanmasıyla oluştuğunu savunan, c) atomlardan ve onlara ilişkin arazlardan oluştuğunu öne süren kozmolojik kuramlar geliştirilmiştir. Bu kuramlardan üçüncüsüne denk düşen atomculuk düşüncesi süreç içerisinde kelam ekolleri arasında yaygınlık kazanarak kelam kozmolojisine dönüşmüştür.⁴⁷ Farklı birtakım öncüller üzerinden hareket etmekle birlikte zikri geçen her üç kozmolojik yaklaşım da temelde yoktan yaratma anlayışını yansıtmakta ve âlemin sonradan meydana geldiğini vurgulamaktadır.

⁴² Âlemin yaratıldığına dair Kur'an'daki ifadeler için bk. el-Bakara 2/255; el-A'râf 7/54; et-Tevbe 9/129; Hûd 11/7; el-Enbiyâ 21/30, 33; Yâsîn 36/40; el-Mü'min 40/7; Fussile 41/9, 11-12, 17; Kâf 50/38; er-Rahmân 55/19-20; er-Rahmân 55/14; et-Talâk 65/12; el-Mülk 67/13; Nûh 71/16; en-Nebe 78/13; el-Fecr 89/22.

⁴³ Kur'an'da Allah'ın mutlak irade ve kudretini öne çıkaran ifadeler için bk. Âl-i İmrân 3/47, 59; en-Nisâ 4/133; el-Mâide 5/17; el-En'am 6/73; İbrâhîm 14/19/20; Fâtır 35/16-17; et-Teğâbü 64/1; et-Talâk 65/12; et-Tahrîm 66/8; el-Mülk 67/1.

⁴⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 1/529-530; Türker, “Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)”, 1/363-364.

⁴⁵ Numan b. Sabit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 72; Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, thk. Neyberg (Beirut: Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, 1993), 5; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: İsam, 2003), 71; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd* (Beirut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957), 30-32; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 118; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 70; Ebu'l-Yusr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 30; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd İtikâda Orta Yol*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 97.

⁴⁶ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 33; Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-İtikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa (Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1950), 17; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 24; Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât* (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938), 126.

⁴⁷ Alnoor Dhanani, *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*, çev. Mehmet Bulgen (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 13; Türker, “Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)”, 1/367; Mehmet Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 132-133.

Bir yaratma olmaksızın âlemin ezeli olduğunu iddia eden felsefî yaklaşımlar karşısında âlemin hâdis olduğunu vurgulayarak yaratmayı savunan kalamî düşünce, sudûr ya da yaratmayı önceleyen maddeden olmak üzere ezeli yaratma anlayışını ileri süren yaklaşımlara karşı da yoktan yaratma görüşünü öne çıkarmıştır. Kelamcılar âlemin ezeliğinin yaratmaya zıt bir anlam taşıdığı gerekçesiyle yaratmayı, âlemin hudûsuna ve dolayısıyla yokluktan meydana gelmesine bağlı kılmışlardır. Fakat hâdis âlem anlayışını yansıtan yoktan yaratma doktrini kalamda yeni bir tartışmanın zeminini oluşturmuştur. Bu bağlamda yokluk anlamına gelen ma'dûmun; varlığı, niteliği ve “şey” vasfına sahip olup olmadığı kalamî ekollerin kendi içerisinde tartıştığı bir konuya dönüşmüştür.⁴⁸ İlgili tartışma bir taraftan kalam-felsefe ilişkisi çerçevesinde diğer taraftan Mu'tezile-Ehl-i Sünnet kalamı arasında gerçekleşmiştir. Şöyle ki Yunan felsefî geleneğinde yokluk ve varlık çelişğın iki tarafını ifade ettiği için çelişmezlik ilkesi gereğı bir şeyin yoktan var olamayacağı kabul edilmiştir.⁴⁹ İkinci bir mesele olarak Allah'ın ezeli ilmi, iradesi ve kudreti dikkate alındığında bu ezeli sıfatlar bilinen, irade edilen ve güç yetirilen şeyin de ezelde bulunması gerektiğı sorununa neden olmaktadır. Öyle ki bu sıfatlar bilen-bilinen, irade eden-irade edilen ve güç yetiren-güç yetirilen arasında işlev görmektedir. Varlık ve yokluk arasındaki çelişıklığı gidermek, ilahi ilim, irade ve kudretin izafetindeki sorunu çözmek ve böylece yoktan yaratmayı anlaşılır kılmak amacıyla Mu'tezilî kelamcı Şahhâm (ö. 270/883), ma'dûmun şeyliğı teorisini geliştirmiştir.⁵⁰ Şahhâm'ın geliştirdiğı teoriye göre yaratmaya konu olacak her bir nesne, yoklukta bir şeyliğe, sübuta sahiptir. Yani ma'dûmlar yokluk hâlinde ezeli olarak dışta sabittir. Ayrıca ma'dûmların yokluk hâlinde ezelde sabit olmasından dolayı sübut kavramı varlık kavramından daha genel bir anlam ifade etmektedir. Allah bu ma'dûmları bilmekte, irade etmekte ve yaratmaktadır. Yokluk hâlindeki şeyler, bir nesnenin neyse o olduğu manasına karşılık gelmekte ve yaratıldığında hudûs ve mekânlılık gibi failin tesirini gösteren varlığa ait sıfatlar elde etmektedir. İlahî kudret, yaratmak suretiyle bu yokluk hâlindeki şeylere varlık vermektedir. Bu görüş doğrultusunda ilahi kudretin yaratması bir şeyi o şey kılmamakta ve yaratmayı önceleyen bu hakikate yalnızca varlık vermektedir. Bu anlamda ma'dûmun şey'iyyeti teorisini benimseyen Mu'tezilî kelamcılar, varlık-zât ayrımı yaparak ma'dûmların varlık kazanmadan önce de zât, ayrı ve hakikat olduğunu düşünmüşlerdir.⁵¹ Şahhâm'ın geliştirdiğı ma'dûmun şeyliğı teorisi Mu'tezile kelamcıları arasında geniş ölçüde kabul görmüştür.⁵²

Mu'tezile kalamında kabul gören ma'dûmun şey'iyyeti görüşü Ehl-i Sünnet kalamında benimsenmemiştir. Ehl-i Sünnet kelamcıları açısından ma'dûma “şey” denilerek bir şekilde yaratmayı önceleyen bir gerçekliğın kabul edilmesi, felsefî gelenekte yer edinen âlemin

⁴⁸ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 274.

⁴⁹ Aristoteles, *Fizik*, 23 (1.4 187a 25-35), 183 (4.10 218a 1-5).

⁵⁰ Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. (İskenderiye: Menşee'tü'l-Meârif, 1969), 124; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*, thk. el-Ferîd Ceyyûm (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 146; Türker, “Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)”, 1/368; Muhammed Ali Koca, “Ma'dûmun Şey'iyyeti Teorisi”, *Metafizik: Ekoller, Yöntemler ve Büyük Anlatılar*, haz. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 2/614.

⁵¹ Türker, “Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)”, 1/368-369; Koca, “Ma'dûmun Şey'iyyeti Teorisi”, 2/614, 624. Mu'tezile'nin ma'dûm düşüncesi, Meşşâî felsefenin heyûlâ anlayışıyla uygunluk arz etmektedir. Bk. İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, thk. Muhammed Âbid el-Câbirî (Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1998), 185-187.

⁵² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 135; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 116; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 221; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 165.

kendisinden meydana geldiği suretten yoksun ezeli madde görüşüyle aynı anlamı taşımaktadır. Böylesi bir yaklaşımın kabulü ise yoktan yaratılmış hâdis âlem anlayışı yerine ezeli âlem anlayışını ortaya çıkaracaktır.⁵³ Bu nedenle Ehl-i Sünnet kelimasında yoktan yaratma ifadesinde geçen yokluk kavramı, hiçbir yönden varlık ya da gerçeklikle ilişkilendirilmesi düşünülemeyen her bakımdan mutlak yokluk olarak değerlendirilmiştir. Böylece yaratmanın mutlak yokluktan gerçekleştiğine delalet etmek üzere “lâ min şey” (لا من شيء) nitelemesi kullanılmıştır.⁵⁴ Ehl-i Sünnet kelimacıları yoktan yaratmanın aklen imkânsız olduğu önermesini reddetmiş ve yoktan yaratmanın izahını Mu'tezile gibi yaratılan nesne üzerinden değil yaratıcı faili merkeze alarak yapmıştır. Buna göre Allah mutlak kudret sahibidir ve mutlak olması itibarıyla O'nun kudreti, iki şeyin bir mekânda olması gibi aklî imkânsızlar dışında her şeyi kuşatmaktadır. Fakat Sünnî kelimacılar için yokluktan varlığa dönüştürmek ise aklen değil madden imkânsızdır. Yokluğun varlığa dönüştürülmesinin yaratılmışların sınırlı kudreti açısından imkânsız olması, bunun aklen ya da kendinde imkânsız olduğu anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla mutlak ilahi kudrete nispetle yokluğun varlığa dönüştürülmesi aklî imkânsızlar kapsamında değildir. Böylece Sünnî kelimacılar ilahi kudretin mutlaklığına atıfta bulunarak yoktan yaratmanın aklen mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵⁵ Yine Mu'tezile kelamından farklı olarak Sünnî kelimacılar yaratmayı bir şeyi yalnızca var kılmakla sınırlı kabul etmemiş ve yaratmanın bir şeyi o şey kılmak anlamını da içerdiğini iddia etmişlerdir.⁵⁶

Kelamın yoktan yaratma doktrini aynı zamanda İslam geleneğinin temel yaratma açıklamasını yansıtmakta ve hâkim yaratma anlayışını temsil etmektedir. Diğer taraftan kelam-felsefe ayrışmasının temel nedenlerinden birini teşkil eden sudûrcu yaratma anlayışı da İslamî gelenekte yer bulabilmiştir. Yaratmanın yokluktan ve sonradan olmak üzere açıklanması ile sudûr ve ezeliyet üzerinden izah edilmesi, yaratma merkezli kelamî ve felsefî yaklaşım arasındaki temel farklılığa işaret etmektedir. Bununla birlikte Meşşâî İslam felsefesinde kabul gören sudûrcu yaratmanın esasen yoktan yaratma anlamı taşıdığına dair değerlendirmeler de mevcuttur.⁵⁷ Her iki yaratma şeklinin niteliği, zamanla ilişkisi ve yaratmaya dair kavramların önermeleri karşılaştırıldığında, sudûr ve yoktan yaratma arasındaki esas farklılıklar kendini göstermekte ve kelamın yoktan yaratma anlayışının içerdiği kavramlar ve yönlendirdiği anlamlar daha net anlaşılmaktadır.

İslam filozoflarının âlemi kendi zâtında ezeli kabul etmemeleri⁵⁸ ya da ezeli bir maddeye yer vermeden doğrudan Tanrı'ya dayandırmaları,⁵⁹ yoktan yaratmayı çığırtmaktadır. Fakat bunun yanında İslam filozofları âlemin varlığını zamansal açıdan ezeli kabul etmişlerdir.⁶⁰ Kelam ve felsefe arasında yaratmayla ilgili ayrışma burada başlamakla beraber kelamın yoktan yaratma anlayışındaki karışıklıklar da burada ortaya çıkmaktadır. Nitekim kelimacılar felsefî yaklaşımın yaratmadan bahsettikten sonra ezeliyet iddiasında bulunmasına itiraz etmiş ve âlemin sonradan

⁵³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 135; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 165.

⁵⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 72; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 71; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 70; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 271.

⁵⁵ Türker, “Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)”, 1/365, 369.

⁵⁶ Koca, “Ma'dûmun Şey'iyeti Teorisi”, 2/615.

⁵⁷ Fârâbî ve İbn Sînâ'nın sudûrcu yaratma anlayışının yoktan yaratmayı ifade ettiği hakkında değerlendirmeler için bk. Atay, *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*, 116-151; Salih Aydın, *Fârâbî Felsefesi: Meleket, Nübüvvet ve Ahiret İnançları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2023), 63-70; Düzgün, *Nesefî ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*, 125-136.

⁵⁸ İbn Sînâ, *Kitâbu'n-Necât*, 259, 261-262.

⁵⁹ Fârâbî, *Ârâu ehli'l-medîneti'l-fâdila*, 55; a. mlf., *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 47; İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ Metafizik*, 324.

⁶⁰ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 48; İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ Metafizik*, 341, 345-348.

yoktan meydana geldiğini öne sürmüşlerdir.⁶¹ Kelamcıların ezeliğe itirazı ve hudûsa vurgusu ise kelamın zamansal bir yaratmayı yani zaman içinde bir yaratmayı savunduğunu akla getirmekte, böyle bir çıkarım da kelamcılara göre yaratmanın gerçekleşmesinden önce Allah ve âlem arasında bir zaman aralığının bulunduğu gibi bir anlama neden olmaktadır. Hâlbuki kelamın savunduğu yoktan yaratma anlayışının zamanla bir ilişkisi yoktur. Çünkü onlara göre zaman da âlemlerle birlikte mutlak yokluktan yaratıldığı için âlemin yaratılmasından önce bir zaman dilimi bulunmamaktadır.⁶² Bunun anlamı ise âlemin zaman içinde yaratılması değil âlemin zamanla birlikte geriye doğru sonlu olmasıdır. Dolayısıyla yoktan yaratmanın gereği olarak âlemin sonradan meydana geldiğini söylemek, mevcut bir zamanın akışı içerisinde âlemin sonradan varlığa geldiğini söylemek değildir. Âlemin sonradan meydana geldiği kabulü, yalnızca Allah'ın var olduğu ve O'nun dışında hiçbir şeyin bulunmadığı bir durum söz konusuysen Allah'ın irade ve kudretiyle âlemi yaratmasının dilsel bir forma büründürülmesini ifade etmektedir.

Yoktan yaratma doktrini bağlamında kelamî ve felsefî yaklaşımı birbirinin karşıtı hâline getiren ikinci problem, yoktan yaratmanın içerdiği kavramlardan çıkarılan anlamlardan kaynaklanmaktadır. Nitekim kelamda kabul edildiği şekliyle yoktan yaratma iki önermeyi içerisinde barındırmaktadır. Bunlardan birincisi, yaratmanın herhangi bir şeyden olmadığını belirtmekte, ikincisi ise âlemin her bakımdan mutlak yokluğunun kabulüne işaret etmektedir. İslam filozofları yaratmanın herhangi bir şeyden olmaması hususunda kelamcılarla aynı yaklaşımı benimsemekte, fakat âlemin mutlak yokluğunun tasavvur edilebilmesi konusunda kelamcılardan ayrılmaktadırlar.⁶³ Buradan itibaren de kavramsal içerik üzerindeki tartışma yeniden ezeli-kâdîlik zeminine taşınmaktadır. Zira kelamcılar mutlak yokluğun kabul edilmemesi durumunda Allah'ın zâtı dışında bir ezeli varlığın daha ortaya çıkacağını, ayrıca yaratmada ilahi iradenin tartışmalı hâle geleceğini düşünmüşlerdir. Her iki durumda da kelamcılar açısından dinin temel ilkesi olan tevhid ve tenzih esası zedelenmektedir. Buna karşılık İslam filozofları gerçek anlamda ezeli olanın yalnızca vâcib varlık olduğunu ve âlemin yalnızca zamansal anlamda ezeli olduğunu,⁶⁴ ayrıca ezeli yaratmada iradeye engel bir durumun oluşmayacağını savunmuşlardır.⁶⁵ Yaratma merkezli kelam-felsefe ayrışması bakımından düşünüldüğünde yoktan yaratmayı zaman içinde yaratmayla özdeşleştirmenin gerekmeyeceği önermesi mantıken doğru olmakla birlikte ezeli yaratmada yokluk tasavvur edilemeyeceği için yoktan yaratma, ezeli yaratmanın karşıtı hâline gelmektedir. Diğer taraftan ezeli yaratmanın karşıtının zaman içinde yaratma olduğu önermesi de mantıken doğru gözükmektedir. Fakat kelamî düşüncede kabul edilen yoktan yaratma, zaman içinde değil zamanı da yaratmanın içinde ve hâdis değerlendiren anlayışı ifade etmektedir.

2.2. Yahudi ve Hristiyan Kelamında “Creation ex nihilo” Çerçevesinde Yaratma

Yahudi ve Hristiyan dinî geleneği âlemin tek ezeli varlık olan Tanrı'nın irade ve kudretiyle yoktan yaratıldığı görüşü üzerinde birleşmiştir.⁶⁶ Tanrı'nın göğü ve yeri yarattığından bahseden Tevrat'ın

⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 55; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, 97; a. mlf., *Tehâfütü'l-Felâsife Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 124.

⁶² Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 32-33; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 26/70.

⁶³ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Metafizik*, 162-163; a. mlf., *Kitâbu'n-Necât*, 254-255; a. mlf., *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, 137.

⁶⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 48; Avicenna, *The Physics of The Healing*, 364-365.

⁶⁵ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Metafizik*, 371.

⁶⁶ Thomas V. Morris, *Our Idea of God: An Introduction to Philosophical Theology* (Illinois: InterVarsity Press, 1991), 145.

Tekvin bölümü,⁶⁷ Yahudi-Hristiyan geleneğinin yaratılış hakkındaki en temel kaynağını oluşturan metindir. Yahudi teolojisinde Tekvin bölümünden hareketle bir yaratma doktrinini ilk olarak Philo'nun (ö. 50) geliştirdiği kabul edilmektedir. Platon'un yaratma öğretisini Tevrat'ta yer alan yaratılış anlatısına uygun bulduğu için Philo, Tekvin bölümünü *Timaios*'taki yaratılış öyküsü ışığında yorumlamıştır. Fakat Platon'un âlemin kendisinden yaratıldığı maddeyi açıklamasız bırakmasına benzer şekilde Philo da hiçbir şekilde Tanrı'ya eşdeğer ontolojik bir ilke ya da Tanrı'nın irade ve kudretini kısıtlayacak bir gerçeklik anlamı yüklememekle birlikte âlemin kendisinden yaratıldığı maddenin ezeli olup olmadığı sorusuna açık bir cevap vermemiştir. Bu nedenle onun yaklaşımı yoktan yaratma ve ezeli yaratma anlayışlarından her ikisiyle de ilişkilendirilebilmiştir.⁶⁸ İkinci yüzyılda yazılan ve Eski Ahit'in apokrifalarından olan *II. Makkebelere*'de yoktan yaratmayı çağrıştıran ifadeler bulunmaktadır.⁶⁹ Burada Tanrı'nın göğü, yeri ve bunların içindekileri var olmayan şeylerden yarattığı anlatılmaktadır.⁷⁰ Ayrıca Yahudi teolojisinde yoktan yaratma görüşüne, 4-6. yüzyılları arasında yazıldığı kabul edilen ve Tevrat'ın Tekvin bölümü hakkında yaratılışa ilişkin Rabbanilerin yorumlarını barındıran *Genesis Rabbah* adlı eserde işaret edilmektedir.⁷¹ Eserde âlemin şekilsiz maddeden, karanlıktan ya da herhangi bir malzmeden yaratıldığı iddialarının tamamına karşı çıkılarak yalnızca Tanrı'nın emriyle yaratıldığı öne sürülmüştür.⁷² Bir başka Tevrat üzerine yazılmış metin olan *Pirke de Rabbi Eliezer*'de, dünya yaratılmadan önce Tanrı'nın, adıyla birlikte tek başına bulunduğu ve sonrasında dünyayı yaratmak istediğinden söz edilmiştir.⁷³ İslam kelamında kabul edildiği şekliyle Yahudi kelamının yoktan yaratma doktrininin çizgisini belirlemek üzere Yahudi kelimcisi Musa b. Meymûn (ö. 601/1204), Hz. Musa'nın şeriatına inanan kimselerin, bütün unsurlarıyla âlemin mutlak yokluktan yaratıldığı görüşünde olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda âlem yok iken yalnızca Tanrı vardır. O'nun zâtı dışında melek, felek ya da feleğin içerisinde bulunan hiçbir varlık mevcut değildir. Sonrasında Tanrı âlemi iradesiyle yokluktan (lâ min şey) yaratmıştır. Fakat zamanın kendisi de yaratmanın kapsamı içindedir. Dolayısıyla Tanrı'nın âleme önceliğini ifade etmek amacıyla "Tanrı âlemden önce vardı" denmesi veya Tanrı'nın varlığının âlemin yaratılmasından önce sonsuz olarak sürekliliğe sahip olduğunun düşünülmesi, zamanın hakikatte varlığından değil yalnızca onun tahayyül edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁴

Hristiyan geleneğin yaratma anlayışı Yahudilikten miras alınan bir esastır. Erken dönem Hristiyan düşüncesinde Tanrı'nın âlemi yarattığı önermesi aksiyom düzeyinde bir geçerlilik taşımış ve ilk yüzyılın sonuna kadar niteliği ve zamanla ilişkisi açısından yaratma üzerine bir sorgulama

⁶⁷ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2020), Tekvin 1:1.

⁶⁸ H. Austryn Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam* (USA: Harvard University Press, 1962), 1/300-301; David Winston, "Helenistik Yahudi Felsefesi", çev. Abdullah Şevki, *Yahudi Felsefesi Tarihi*, ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman (Ankara: Hece Yayınları, 2018), 68; David T. Runia, *Philo of Alexandria and The Timaeus of Plato* (Leiden: Brill, 1986), 457; May, *Creatio Ex Nihilo*, 9, 15; İskenderoğlu, "İslam ve Hristiyan Düşüncesinde Âlemin Ezeliliği Tartışmaları Üzerine", 44; Radice, "Philo's Theology and Theory of Creation", 131-132.

⁶⁹ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 271; Taşpınar, "Dinlerde Yoktan (Ex-Nihilo) Yaratılış", 42.

⁷⁰ "The Second Book of Maccabees", çev. Henry Cotton, *The Five Books of Maccabees* (b.y.: Oxford University Press, ts.), 7.28.

⁷¹ Taşpınar, "Dinlerde Yoktan (Ex-Nihilo) Yaratılış", 35; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 273.

⁷² *Midrash Rabbah Genesis*, çev. H. Freedman (London: Soncino Press, 1939), 1/1.5, 1.9.

⁷³ *Pirke de Rabbi Eliezer*, çev. Gerald Friedlander (New York: The Bloch Publishing, 1916), 10.

⁷⁴ Mûsâ İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn*, thk. Hüseyin Atay (b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, ts.), 2/305.

yapılmamıştır.⁷⁵ İkinci yüzyılda gnostik radikal düalizme ve Yunan felsefesinde tezahür eden öğretilere karşı Tanrı'nın âlemi yoktan yarattığı biçimindeki geleneksel söz, ilkesel bir anlam kazanmış ve buna karşılık yaratmayı Tanrı'nın önceden var olan bir maddeye sadece biçim vermesi şeklinde yorumlayan anlayış dışlanmış. Bu çerçevede Hristiyan geleneğe yoktan yaratmaya işaret eden ilk metin, beş vizyon, on emir ve on iki kıssadan oluşan ve kimileri tarafından kanonik olarak kabul gören, *Hermas'ın Çobanı*'dır.⁷⁶ Metinde Tanrı'nın her şeyi yarattığı, Tanrı'nın tek ezeli varlık olduğu ve Tanrı'nın yoktan yarattığı anlatılmaktadır: "Her şeyi yaratan ve düzenleyen, her şeyi var olmayandan yaratan, her şeyi kuşatan, ancak kendisi kuşatılmayan Tanrı'nın tek olduğuna inanın."⁷⁷ Hristiyan kelimelerinde yaratmanın mutlak yokluktan gerçekleştiği anlayışı, Justin (ö. 165), Tatianus (ö. 180), Theophilus (ö. 183/5), İrenaeus (ö. 202), Tertullianus (ö. 225) ve Origen (254) gibi Hristiyan apolojistler tarafından "creation ex nihilo" şeklinde formüle edilerek kalıcı bir doktrine dönüşmüş ve Hristiyan dinî geleneğin hâkim yaratma anlayışı hâline gelmiştir.⁷⁸ Mevcut hâliyle yoktan yaratma doktrini, madde ya da başka herhangi bir şey olmaksızın bütün yönleriyle âlemin, Tanrı tarafından yaratıldığını ve varlığının bir başlangıcı olduğunu savunan, Yunan felsefesine tamamen yabancı, erken dönem Hristiyan kelimelerinde geliştirilen bir teoridir.⁷⁹ Sonraki süreçte Patristik dönem boyunca Hristiyan kelimelerinde yoktan yaratma doktrini farklı izahlarla temellendirilmiştir. Bunlardan birisi olarak Augustinus (ö. 430), Tanrı'nın âlemi bir mekânda yaratmadığını, zira yaratılıştan önce onun yaratılacağı bir mekânın da bulunmadığını, âlemi herhangi bir malzemedan de yaratmadığını nitekim yaratılıştan önce hiçbir şeyin bulunmadığını dile getirmiş ve buradan hareketle yaratmanın yalnızca O'nun irade ve emriyle yoktan gerçekleştiğini savunmuştur. Bununla beraber zaman da yaratılmıştır. Dolayısıyla zaman yaratılıştan sonra meydana geldiği için zamansal bir anlamı gerektiren "Yaratmadan önce Tanrı ne yapıyordu?" şeklindeki bir soru, zamanın olmadığı bir durumda zamansallık bildiren "önce" tabirinden bahsedilememesi nedeniyle mantıklı değildir. Böyle sorular Tanrı'nın zamansızlığının ve yaratma öncesi durumun kavranamamasıyla ilişkilidir.⁸⁰ Augustinus gibi Thomas Aquinas (ö. 1274) da Tanrı'nın âlemi yoktan yarattığını ileri sürmüştür.⁸¹

⁷⁵ May, *Creatio Ex Nihilo*, 1; Jenson, "Aspects of a Doctrine of Creation", 17.

⁷⁶ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 271; Erasmus, *Kelâm Kozmolojik Argümanı*, 47; Anthony Meredith, *Christian Philosophy in the Early Church* (London: T&T Clark International, 2012), 81; Jonathan Lookadoo, *The Shepherd of Hermas: A Literary, Historical and Theological Handbook* (UK: T&T Clark, 2021), 148; Matthew Craig Steenberg, *Irenaeus on Creation* (Leiden: Brill, 2008), 45; May, *Creatio Ex Nihilo*, 152; J. C. O'Neill, "How Early is the Doctrine of Creatio Ex Nihilo?", *Journal of Theological Studies* 53/2 (2002), 455, 463.

⁷⁷ Helmut Koester (ed.), *The Shepherd of Hermas*, çev. Carolyn Osiek (Minneapolis: Fortress Press, 1999), Mandate 1.1 (26.1).

⁷⁸ May, *Creatio Ex Nihilo*, 22, 148; Erasmus, *Kelâm Kozmolojik Argümanı*, 49-50; John N. D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (Londra: Adam & Charles Black, 1698), 85-86; N. Joseph Torchia, *Creatio Ex Nihilo and the Theology of St. Augustine* (New York: Peter Lang Publishing, 1999), 6-15; Paul O'Callaghan, *God's Gift of the Universe: An Introduction to Creation Theology* (Washington: The Catholic University of America Press, 2022), 101; David T. Runia, *Philo of Alexandria: Collected Studies 1997-2021* (Germany: Mohr Siebeck, 2023), 109-113; Simo Knuuttila, "Time and Creation in Augustine", *The Cambridge Companion to Augustine*, ed. Eleonore Stupm, Norman Kretzmann (UK: Cambridge University Press, 2001), 103.

⁷⁹ İskenderoğlu, "İslam ve Hristiyan Düşüncesinde Âlemin Ezeliliği Tartışmaları Üzerine", 45; Taşpınar, "Dinlerde Yoktan (Ex-Nihilo) Yaratılış", 42.

⁸⁰ Augustinus, *İtiraflar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 472-473 (11.5), 479 (11.10), 482 (11.13).

⁸¹ Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, çev. Thomas Gilby vd. (New York: Cambridge University Press, 2006), 8/27 Ia. 45,1; James Dominic Rooney, "The Metaphysics of Creation: Secondary Causality, Modern Science", *The New Cambridge Companion to Aquinas*, ed. Eleonore Stupm, Thomas Joseph White (New York: Cambridge University Press,

Bununla birlikte İslam keliminde yoktan yaratma anlayışında aynı düşünceyi paylaşmalarına karşın Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelimcilerinin yokluğun şey'iyeti konusunda farklı yaklaşımlar göstermelerine benzer şekilde Hristiyan keliminde da Augustinus, Boethius (ö. 524), Anselm (ö. 1109), Thomas Aquinas, Bonaventure (ö. 1274) gibi teologlar tarafından yoktan yaratma doktrininin yorumunda yokluğa ve yaratmanın başlangıcına ilişkin farklı açıklamalara yer verilmiştir.⁸²

3. Yaratma Doktrinlerindeki Farklılığa Etki Etmesi Bakımından Tanrı Tasavvuru

Yaratma anlayışları açısından Yunan felsefi geleneğinde ve dinî gelenek içerisinde tezahür eden felsefi yaklaşımlarda âlemin mevcut hâliyle, maddesi dolayısıyla ya da sudûr vasıtasıyla ezeli olduğu iddia edilmektedir. Diğer taraftan Yahudi, Hristiyan ve İslam kelim geleneğinde yoktan yaratma doktrini hâkim yaratma anlayışına karşılık gelmektedir. Felsefi düşüncenin ezeli âlem iddiasının temelinde Tanrı tasavvuru bulunduğu gibi kelimî yaklaşımın yoktan yaratma görüşünü de Tanrı tasavvuru şekillendirmiştir. Bu yönüyle ezeli yaratma felsefenin Tanrısına işaret ederken yoktan yaratma dinin Tanrısına yönelmektedir. Felsefenin Tanrısı ile dinin Tanrısı arasında temel prensiplerde benzerlikler bulunmakla birlikte esaslı farklar da söz konusudur. Öncelikle Tanrı'nın varlığını kabul etmesi itibarıyla her iki yaklaşım da Tanrı'yı mükemmel varlık olarak tasavvur etmiştir. Fakat bunun devamında Tanrı'nın mükemmelliğini yorumlama biçimleri kelim ve felsefe arasında önemli bir mesafenin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Tanrı tasavvurunda oluşan karşıtlık düzeyindeki ayrışmalar yaratma anlayışına da belirleyici etkide bulunmuştur.

3.1. Felsefi Düşüncenin Ezeli Yaratma Doktrininde Tanrı Tasavvurunun Etkisi

Âlemin meydana gelişi hakkındaki görüşüyle Yunan felsefi geleneğinde yaratıcı Tanrı tasavvuruna ilk kez Platon yer vermiştir.⁸³ Bu şekliyle Platon'un Yunan geleneğinde hâkim olan düşünceden uzaklaşarak âlem ve zamanın yaratılmış olduğu kanaatine varması önemli bir farklılığa işaret etmektedir. Fakat buradan hareketle Platon'un yaratma anlayışının, semavî dinlerin tek ezeli, mutlak irade ve kudret sahibi Tanrı tasavvuruna binaen benimsediği yoktan yaratma anlayışına yakın durduğuna dair bir yorumda bulunmak doğru değildir. Zira âlemin Tanrı tarafından yaratıldığını söylerken Platon, âlemin aslını oluşturan maddenin Tanrı tarafından yaratıldığına dair herhangi bir şeyden söz etmemiş ve maddeyi yaratmanın dışında tutmuştur. Tanrı'nın âlemi yaratması; maddeyi biçimlendirmesi, kaostan kozmosa dönüştürmesi ve bir form kazandırması şeklinde gerçekleşmiştir.⁸⁴ Buradan hareketle Platon'un maddeyi Tanrı ile beraber ezeli saydığı anlaşılmaktadır. Platon'un söz konusu yaratma anlayışında ise onun Tanrı tasavvuru belirleyici olmuştur. Nitekim Platon öncelikle Tanrı'yı tek ezeli varlık değil iki ezeli varlıktan biri

2022), 107; Christopher Shields - Robert Pasnau, *The Philosophy of Aquinas* (New York: Oxford University Press, 2016), 162-163; Muhammet Tarakçı, *St. Thomas Aquinas* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 68.

⁸² İskenderoğlu, "İslam ve Hristiyan Düşüncesinde Âlemin Ezeliliği Tartışmaları Üzerine", 45, 47-48; Sandra Visser - Thomas Williams, *Great Medieval Thinkers: Anselm* (New York: Oxford University Press, 2009), 123; Christopher M. Cullen, *Great Medieval Thinkers: Bonaventure* (New York: Oxford University Press, 2006), 128; Deirdre Carabine, *Great Medieval Thinkers: John Scottus Eriugena* (New York: Oxford University Press, 2000), 46; Ludwig Hödl, "The Theologian Henry of Ghent", *A Companion to Henry of Ghent*, ed. Gordon A. Wilson (Leiden: Brill, 2011), 106, 112-113; Vos, *The Theology of John Duns Scotus*, 174.

⁸³ Cornford, *Platon'un Kozmolojisi*, 66; Muammer İskenderoğlu, *Fakhr-Al-Din Al-Rāzi And Thomas Aquinas on the Question of the Eternity of the World* (Leiden: Brill, 2002), 9.

⁸⁴ Platon, *Timaios*, 122-123 (37d-e).

olarak değerlendirmiştir. Bunun yanında Platon Tanrı'yı varlık veren mutlak bir fail sebep değil kaos hâlindeki maddeye şekil veren sanatkâr bir fail sebep biçiminde tasavvur etmiştir. Son olarak Platon Tanrı'yı iyi olmakla birlikte her şeye gücü yeten mutlak kudret sahibi bir yaratıcı değil mümkün olduğu kadar iyi yaratan bir yaratıcı şeklinde tasvir etmiştir.⁸⁵ Böylesi bir Tanrı tasavvurunun sonucunda Platon, Tanrı'nın kaos hâlindeki ezeli maddenin fail sebebi olmamakla beraber ona mümkün olduğu kadar şekil vermesiyle âlemi meydana getirdiğini ifade eden bir yaratma doktrini geliştirmiştir.

Felsefî ve dinî geleneğin yaratma anlayışıyla karşılaştırıldığında Platon, yaratıcı Tanrı'ya yer vererek ve âlemin meydana gelişini yaratmayla açıklayarak Yunan felsefî geleneğinin yaratılmamışlık temelinde birleşen âlem anlayışından uzaklaşmış, Tanrı'nın âlemi kaos hâlindeki maddeyi işlemek suretiyle yarattığını söyleyerek ise âlemin kendisinden geldiği maddeyi ezeli kabul eden Yunan felsefî geleneğine yaklaşmıştır. Diğer taraftan Platon yaratıcı Tanrı'dan ve yaratmadan söz ederek âlemin meydana gelişini yaratmaya bağlı kılan semavî dinî gelenekle bir anlamda benzer bir düşünceyi benimsemiş, Tanrı'nın âlemi mümkün olduğu ölçüde idealar modeline benzetmek amacıyla kaos hâlindeki maddeden yarattığını ifade ederek ise Tanrı'yı mutlak irade ve kudret sahibi olarak tasavvur eden ve âlemin mutlak yokluktan yaratıldığını savunan semavî dinî gelenekten bütünüyle farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Dolayısıyla onun yaratma teorisi, kaos hâlindeki maddeyi kabul etmesi sebebiyle yoktan yaratma doktriniyle bağdaşmazken, yaratmadan önce zamanın olmadığını öne sürmesi nedeniyle de ezeli yaratma anlayışıyla örtüşmemektedir. Zira yoktan yaratma doktrininde Tanrı'dan bağımsız olarak maddenin ezeliğinden söz edilemeyeceği gibi ezeli yaratma anlayışında da zamanın yokluğundan bahsedilememektedir.

Platon'dan farklı olarak Aristo yalnızca maddeyi değil âlemin varlığını da ezeli kabul etmiş, hareketin başlangıcını ise Tanrı'ya atıfta bulunarak açıklamıştır. Fakat hem âlemin varlığı ve hem de hareketi hakkındaki ezellilik görüşü Aristo'nun Tanrı tasavvuruyla ilişkisi dahilinde gelişmiştir. Nitekim Aristo Tanrı'yı mükemmel, ezeli, zorunlu, değişmez ve hareketsiz gibi vasıflarla nitelendirmiştir. Bu nitelikleri çerçevesinde sonradan meydana gelmesi düşünülemeyen Tanrı, zorunlu ve ezeli bir varlıktır. Mükemmel varlığa sahip olması nedeniyle değişimden uzak nitelenmesi, Tanrı'nın değişim kabul eden maddeden de uzak algılanmasını gerektirmiştir. Ayrıca harekete neden olabilmesi için Tanrı potansiyel değil bilfiil varlık olmalıdır.⁸⁶ Tanrı'nın doğası hakkında izahlarını derinleştiren Aristo, Tanrı'nın hayat sahibi olduğundan ve O'nun hayatının insan hayatındaki en iyi şeye benzediğinden bahsetmiş, insan hayatındaki en iyi şeyin de insana en büyük hazzı veren düşünme, akletme olduğunu belirterek Tanrı'nın bu hâl üzere ezeli ve ebedî bir hayat sahibi olduğunu zikretmiştir.⁸⁷ Tanrı'nın zâtının yanında O'nun niteliklerinin doğası da Aristo'nun inşa ettiği tasavvurun tamamlayıcı parçalarını teşkil etmektedir. Bu bağlamda Tanrı'nın düşünme ve akletme biçimini sorgulayan Aristo'ya göre Tanrı, yücelik ve mükemmelliğinin bir gereği olarak değişim ve potansiyellik özellikleri göstermeksizin tek bir hâl üzere düşünülmektedir. Fakat O ya kendisini ya da bir başkasını düşünecektir. Bununla birlikte düşüncenin değeri düşünülen şey ölçüsünde belirlenmektedir. O hâlde başka bir şeyi düşünmesi

⁸⁵ Platon, *Timaios*, 110-111 (29e-30b), 122-123 (37c-d), 132 (42d-e).

⁸⁶ Aristoteles, *Metafizik*, 261-262 (1071b).

⁸⁷ Aristoteles, *Metafizik*, 264-265 (1072b).

durumunda düşüncenin değer seviyesi düşeceği için Tanrı en mükemmel olanı yani yalnızca kendisini düşünmelidir.⁸⁸ Tanrı'nın zâtına ilişkin Aristo'nun yorumları, Tanrı'yı yaratıcı niteliğinden soyutlamakta, sevginin konusu olarak âleme ilk hareketi vermesi dışında âlemle hiçbir ilişki kurmayan, âlem hakkında herhangi bir bilgisi bulunmayan ve yalnızca kendisi hakkında düşünen oldukça aşkın bir Tanrı tasavvuruna işaret etmektedir. Bu tasavvurun sonucunda âlem bir yaratma olmaksızın Tanrı'dan bağımsız ezeli varlığa sahiptir. Fakat âlemin hareketini ise Aristo Tanrı'ya bağlı kılmış ve hareketin ezeli olması gerektiğini de doğrudan Tanrı'nın varlığıyla ilişkilendirmiştir. O, bir hareket ettirici varlığın zorunluluğunu marangoztahta örneğiyle temellendirmiş ve tahtaya ancak bir marangozun hareket verebilmesine benzer şekilde bilfiil bir neden olmaksızın âlemin hareketinin de açıklanamayacağını savunmuştur.⁸⁹ Aristo, ilk hareket ettiricinin doğası ve niteliğinden yola çıkarak hareket hakkında çıkarımlarda bulunmuştur. Nitekim ona göre kendisi ezeli ve hareketsiz olan ilk hareket ettiricinin hareket ettirdiği nesne de ezeli olmalıdır.⁹⁰ Bu hâliyle Aristo'nun âlem anlayışında Tanrı, aşk ve arzunun konusu olarak âlemin hareketinin meydana gelişi açısından gâî nedene karşılık gelirken, âlemin yaratıcısı olmaması nedeniyle tam anlamıyla fail neden vafına sahip değildir.⁹¹

Tanrı tasavvuru doğrultusunda yaratma anlayışı açısından değerlendirildiğinde, Aristo hareketin başlangıcını ilk hareket ettiriciye atfetmesine karşın Tanrı'yı yaratıcı niteliklerden uzak şekilde tasavvur etmesi sebebiyle âlemin ezeliği görüşünü benimseyip sonradan meydana geldiği fikrine karşı çıkmıştır. Kaldı ki Aristo'nun düşüncesine göre ilk hareket ettiricinin fail bir neden olarak tasavvur edilmesi, O'nda bir hareketin bulunduğu izlenimini verecektir. Tanrı'da hareketin bulunması değişmeyi gerektirecek bu ise madde ve potansiyellik özelliklerini Tanrı hakkında geçerli kılacaktır ki böylesi bir kabul Tanrı'nın mükemmelliğine aykırı düşmektedir. Fakat sevgi kaynaklı olarak amaçsal bir neden olmak üzere Tanrı'nın âleme hareket vermesi bir problem doğurmayacaktır. Çünkü sevilme sevilende herhangi bir değişim gerektirmeyeceği için ilk hareket ettirici de hareketsiz hâlde kalmaya devam edecektir.⁹² Aristo'nun bu anlamda ilk hareket ettirici biçiminde kavramsallaştırdığı Tanrı'ya yer vermesi, kendi kozmolojisi içinde hareketin başlangıcıyla ilgili problemi çözmekte ve Tanrı âlemin ezeli hareketini mümkün kılan gâî neden olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Aristo, "Hareket Etmeyen Hareket Ettirici" anlayışına uygun biçimde âlemin ezeliğini öne sürerken hareketin ezeliğini de ilk hareket ettiricinin gâî neden oluşuna dayandırmıştır. Zira Aristo'ya göre Tanrı gâî neden olarak tasavvur edildiğinde âlemin varlığı ezeli ve zorunlu olacaktır. Diğer taraftan Tanrı âlemin fail nedeni şeklinde tasavvur edildiği takdirde âlemin zamansal olarak sonlu geçmişte bir başlangıcının olması gerekmektedir.⁹³ Doğrusu Aristo'nun bu yaklaşımı, kalamî ve felsefî düşünce arasında gerçekleşen ezeli yaratma/yoktan yaratma tartışmasında, kalamî geleneğin kendi Tanrı tasavvuru itibarıyla yoktan yaratma doktrininin tutarlı olduğuna dair bir gönderme içermektedir.

⁸⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 270 (1074b).

⁸⁹ Aristoteles, *Metafizik*, 262 (6 1071b).

⁹⁰ Aristoteles, *Fizik*, 383 (8.6 259b 30-260a 5); a.mlf., *Metafizik*, 263 (7 1072a).

⁹¹ Aristoteles, *Metafizik*, 264 (1072b); Ross, *Aristoteles*, 284; Adam Drozdek, *Greek Philosophers as Theologians: The Divine Arche* (UK: Ashgate, 2007), 183; Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, 1/335-336.

⁹² Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, 1/335-336.

⁹³ Aristoteles, *Metafizik*, 263 (1072a); Jon McGinnis, *Great Medieval Thinkers: Avicenna* (New York: Oxford University Press, 2010), 156.

Yunan felsefesinde madde ya da form ayrımı olmaksızın her yönüyle âleme varlık veren fail bir ilke ya da Tanrı düşüncesini içeren kozmoloji ilk defa Plotinos tarafından geliştirilen sudûr anlayışında gözükmiştir.⁹⁴ Onun Tanrı tasavvurunda mutlak birlik vurgusu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Plotinos, âlemin meydana gelişi hakkında Yunan felsefî düşüncesinde ya da semavî dinî gelenekte daha önce bilinmeyen bir anlayış benimsemiştir.⁹⁵

Felsefî ve dinî gelenek açısından bakıldığında Plotinos öncesi Yunan filozofları, âlemi ya da maddeyi Tanrı'dan bağımsız bir ikinci varlık olarak kabul etmiş ve fail sebep olarak âlemi bütün unsurlarıyla var eden yaratıcı bir Tanrı düşüncesinden uzak durmuşlardır. Buna karşılık Plotinos'un yaşadığı bölgede etkin hâle gelmeye başlayan Yahudi ve Hristiyan dinî geleneğinde âlemin varlığı, tek ezeli varlık olan Tanrı'nın irade ve kudretiyle yoktan yaratması çerçevesinde açıklanmıştır. Plotinos bütün unsurlarıyla âlemin varlığını Bir'e dayandırmak suretiyle maddeyi Tanrı'dan bağımsız olarak ezeli kabul eden felsefî yaklaşımdan uzaklaşmıştır. Fakat onun, Bir'i yaratılışın kaynağı kabul etmesine karşın sudûrun ezeliğine vurgu yapması ve sudûru da Bir'in âlemin varlığını murat etmesi değil yalnızca O'nun varlığının doğal bir neticesi biçiminde açıklayarak fail neden olması itibarıyla Tanrı'yı irade ve kudretten soyutlaması, semavî dinî gelenekle de arasına mesafe koymuştur. Bu anlamda Plotinos'un sudûr anlayışı Yunan felsefî geleneğinin yabancı olması yanında semavî dinî geleneğin de kabul edemeyeceği bir nitelik arz etmektedir.⁹⁶ Plotinos'un sudûr anlayışı sonraki süreçte felsefî yaklaşımların ezeli yaratma doktrinine bir arka plan oluşturmuş ve kelam-felsefe arasındaki yoktan yaratma/ezeli yaratma tartışmalarının da merkezinde yer almıştır.

3.2. Kelamî Düşüncenin Yoktan Yaratma Doktrinde Tanrı Tasavvurunun Etkisi

Kur'ân'da yaratmanın nasıl gerçekleştiği ve süreci hakkında anlatımlara yer verilmesine karşın bu yaratmanın başlangıcı konusundan açıkça bahsedilmemekte, ezeli mi yoksa yoktan mı gerçekleştiği sorusunun cevabına değinilmemektedir. Bu anlamda kelamî yaklaşımın savunduğu yoktan yaratmaya karşılık gelen “‘‘adem’’ (عدم) ya da “‘‘lâ min şey’’ (لا من شيء) kavramlarına yaratmanın konu edildiği ayetlerde yer verilmemektedir. Yaratmanın başlangıcına dair Kur'ân'da açık bir ifade bulunmadığı gibi Tevrat ve İncil'de de bu bağlamda bir açıklama mevcut değildir.⁹⁷ Diğer taraftan yerin yaratılmasından sonra ilahi iradenin duman hâlinde olan göğe yöneldiğini belirten,⁹⁸ gökleri ve yeri yaratmasından önce Allah'ın arşının su üzerinde bulunduğunu dile getiren⁹⁹ ayetler, âlemin yaratılmasından önce duman, arş ve suyun var olduğuna delalet etmekte ve bu yönüyle felsefî yaklaşımın iddia ettiği ezeli yaratma bağlamında değerlendirmeye müsait

⁹⁴ Ömer Türker, *İslam'da Metafizik Düşünce: Kindî ve Fârâbî* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 239.

⁹⁵ Plotinos'un Yunan felsefesinde ve semavî dinî gelenekte bulunmayan âlem anlayışının Hint felsefî düşüncesiyle benzerlikler taşıdığı hakkındaki değerlendirmelerle ilgili bk. R. Baine Harris (ed.), *Neoplatonism and Indian Thought* (Albany: State University of New York Press, 1982; Paulos Mar Gregorios (ed.), *Neoplatonism and Indian Philosophy* (Albany: State University of New York Press, 2002).

⁹⁶ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos Yeni Platonculuk Erken Dönem Hristiyan Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 5/83-84; Roy Jackson, *İslam Felsefesi: Doğuştan Günümüze* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 41-42; İskenderoğlu, *Fakhr-Al-Din Al-Râzî And Thomas Aquinas on the Question of the Eternity of the World*, 15.

⁹⁷ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 271, 273-274, 277; Yusuf Şevki Yavuz, “‘‘Adem’’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/356.

⁹⁸ Fussilet 41/11.

⁹⁹ Hûd 11/7.

nitelik arz etmektedir. Fakat Kur'ân'da "halağa",¹⁰⁰ "ebdea",¹⁰¹ "şanaa",¹⁰² "feţara"¹⁰³ gibi varlık verme, eşsiz yaratma anlamlarına gelen yaratmayla ilgili ifadeler ve "O bir şeyin olmasını istediğinde ona sadece ol der, o şey de hemen olur." ¹⁰⁴ mealindeki ayetler, yaratmada Allah'ın mutlak irade ve kudretine vurgu yaptığı gibi yaratmanın nasıl gerçekleştiğiyle ilgili anlamlar da içermektedir. Bununla birlikte kelimciler Allah'ın "ol" emrine muhatap olan "şey" hakkında da değerlendirmede bulunmuş ve bu "şey" in, yaratılan nesnenin ilahi ilimdeki hâlini yansıttığını ya da var edilecek nesnenin var edildikten sonraki varlığına nispetle zikredildiğini belirtmişlerdir.¹⁰⁵ Hz. Peygamber'den aktarılan "Allah vardı, O'ndan başka hiçbir şey yoktu."¹⁰⁶ şeklindeki hadiste de âlemin yokluğuna ve hiçliğine (لَمْ يَكُن شَيْئًا) atıfta bulunulması âlemin yok iken yaratıldığı düşüncesini desteklemektedir.

Naslarda geçen yaratmayla ilgili anlatımlara tevhid ve tenzihî esas alan Tanrı tasavvuru doğrultusunda yaklaşan kelimciler tek ezeli varlık olan Allah'ın, mutlak irade ve kudretiyle yaratmasını, âlemin mutlak yokluktan yaratıldığı anlamının çıkarılmasına bağlamışlardır. Öyle ki Tanrı tasavvuru çerçevesinde yaratıcı, ezeliğe sahip tek varlıktır.¹⁰⁷ Tek ezeli varlık olması sebebiyle yaratmaya zorlayacak herhangi bir dış etkinin bulunmaması, yaratıcının yaratmayı yaratmamaya tercih edecek iradeye¹⁰⁸ ve yaratma için kudrete¹⁰⁹ sahip olmasını gerektirecektir. Bu anlamda âlemin irade ve kudret sahibi yaratıcı tarafından yaratılması, yaratmanın yalnızca ilahi irade ve kudrete bağlı olarak mutlak yokluktan gerçekleştiği kabulüne götürecektir.¹¹⁰ Dolayısıyla kelimciler âlemin varlığına yönelik düşüncesini, naslarda geçen tek tek ifadeler üzerinden değil naslardan çıkarılan bütüncül anlam üzerine kurmuş ve yaratma hakkındaki kavramsal formülasyonlarını yoktan yaratma önermesiyle geliştirmişlerdir. İslam kelamında olduğu gibi Yahudi ve Hristiyan kelamı da âlemin hâdis olduğu ve yoktan yaratıldığı görüşü üzerine inşa edilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam kelamında yoktan yaratma anlayışının tezahür etmesi ve temel bir esasa dönüşmesi semavî dinlerin Tanrı tasavvuruyla ilişkilidir.

Kelamî yaklaşımın ezeli yaratma iddiasındaki felsefi geleneğe karşı çıkmasının temelinde de Allah'ın zâtı dışında ezeli varlık kabulünün oluşacağı, Allah'ın mutlak iradesinin yok sayılacağı ve böylece tevhid ve tenzihî esasının zedeleneceği endişesi bulunmaktadır. Bu nedenle Gazzâlî (ö. 505/1111), âlemin sonradan yaratıldığını kabul etmeyen bir kimsenin yaratıcı hakkındaki kabulünün hiçbir temele dayanmayacağını iddia etmiştir.¹¹¹ Fakat Gazzâlî, tekfirin konusu hâline

¹⁰⁰ el-Bakara 2/29; el-En'âm 6/101; el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; İbrâhîm 14/32.

¹⁰¹ el-Bakara 2/117; el-En'âm 6/101.

¹⁰² en-Neml 27/88.

¹⁰³ el-En'âm 6/79.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/117.

¹⁰⁵ Türker, "Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)", 1/373-374.

¹⁰⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe (Beyrut: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2015), "Kitâbu Bed'i'l-Halk", 1.

¹⁰⁷ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 125.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, 94-95, 147; Fahreddin er-Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn Kelâm İlminin Esasları*, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 107.

¹⁰⁹ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, 79, 88.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 55; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, 97.

¹¹¹ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 124.

getirdiği İslam filozoflarına ait görüşlerden ilahi ilmin küllîliği ve haşrin ruhaniliği meselelerini ayetlere atıfta bulunarak geçersiz kılarken âlemin ezeliği iddiasını ayetler üzerinden tartışmayı gerekli görmemiştir. Çünkü ona göre âlemin ezeli olduğu iddiası dinin temel ilkelerine bütünüyle aykırıdır. Öyle ki Yahudi kelimasında da yoktan yaratmanın temellendirme biçimi İslam kelamıyla paralellik arz etmektedir. Musa b. Meymûn, ezeli yaratma anlayışına karşı çıkma sebebinin Tevrat'ta âlemin hâdisliğini belirten ifadeler olmadığını, pekâlâ bu ifadelerin tevile müsait nitelik arz ettiğini söylemiştir. Fakat bunun daha ötesinde özellikle Aristocu anlamda âlemi olduğu hâl üzere değişmez kabul eden ezeli âlem anlayışı, zorunlu olarak mucizeleri yalanlamakta, nübüvveti yok saymakta, ahireti âtil kılmakta ve dolayısıyla şeriatın aslını yıkmaktadır. Dinin esaslarına dair birçok konunun bu meseleyle ilişkili olduğuna dikkat çeken Musa b. Meymûn'a göre Tevrat'tan çıkarılan bütüncül anlam, dinin ikame ettiği Tanrı-âlem ilişkisinde âlemin hâdisliğini gerektirmekte ve Tevrat'ta yaratmayla ilgili ifadeler de bu doğrultuda anlaşılmalıdır.¹¹² Hristiyan kelamı açısından da farklı bir durum söz konusu değildir. Thomas Aquinas, âlemin bir başlangıcı olduğunu tartışılmaz bir Hristiyan gerçeği olarak düşünmüştür. Aquinas, Tanrı'nın bir zorlama altında bulunmadan iradesiyle âlemi yaratmasının, yoktan yaratmayla mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Yaratılışın zorunlu olmadığı ve Tanrı'nın yaratıp yaratmamakta özgür olduğu kabul edilecekse bunu yoktan yaratma doktrini sağlamaktadır. Diğer taraftan Aquinas, âlemin ezeliği ve hâdisliği konusunda aklen öne sürülen delillerin hiçbirinin kesinlik değeri taşımadığını ve âlemin hâdisliğinin İncil'in otoritesine dayanarak bir inanç esası çerçevesinde kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Fakat Hristiyan gelenekteki genel kabulün dışında Aquinas, âlemin Allah'ın iradesiyle ezeli olarak yoktan yaratılmış olabileceği kanaatini de taşımıştır.¹¹³

Kelamî yaklaşımın yoktan yaratmayı doğrudan tevhid ve tenzih esasına bağlı olarak değerlendirmesinin ve ezeli yaratma iddiasına karşı çıkmasının oldukça tutarlı gerekçeleri bulunmasına karşın Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Kur'ân ya da Tevrat'ta yoktan yaratmanın açıkça yer almadığını belirtmiştir.¹¹⁴ Dahası felsefi yaklaşımın, yaratıcının varlığını ve âlemin yaratıldığını kabul etmesi de dikkate alındığında Râzî açısından ezeli yaratma-yoktan yaratma tartışması tevhid esasıyla ilişkili değildir.¹¹⁵ Bu yaklaşımının sonucunda Râzî tartışmanın temelini Tanrı tasavvurundaki farklılaşmaya bağlamıştır. Yaratıcı, âleme fâil-i muhtâr olarak fiiliyle ya da mûcibun bi'z-zât olarak zorunlulukla tesir etmektedir.¹¹⁶ Kelamî yaklaşım yaratıcıyı muhtâr, felsefi düşünce ise mûcib biçiminde tasavvur etmiştir.¹¹⁷ Fâil-i muhtâr Tanrı tasavvurunun bir gereği olarak kelamcılar yoktan yaratma anlayışını benimsemiş,¹¹⁸ filozoflar ise mûcibun bi'z-zât Tanrı tasavvurundan dolayı ezeli yaratma iddiasını öne çıkarmışlardır.¹¹⁹ Fakat ezeli yaratma iddiasının tekfire konu olamayacağı yönündeki izahlarına rağmen Râzî, mûcibun bi'z-zât Tanrı

¹¹² Mûsâ İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn*, 2/350-351.

¹¹³ Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, 8/77-81 Ia. 46,2; Shields - Pasnau, *The Philosophy of Aquinas*, 162-163; Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, 83-85; İskenderoğlu, "İslam ve Hristiyan Düşüncesinde Âlemin Ezeliği Tartışmaları Üzerine", 47.

¹¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1987), 4/29-33.

¹¹⁵ Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, thk. Ali Rıza Necefzade (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1382), 2/425-431.

¹¹⁶ Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*, 97.

¹¹⁷ Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, 2/425-431.

¹¹⁸ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 30; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 121, 118, 115.

¹¹⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Metafizik*, 341.

tasavvuru ekseninde yaratma fiilinin ezeli olduğunu iddia eden felsefi yaklaşımı itikadî dairenin dışında konumlandırmıştır.¹²⁰ Gazzâlî'nin, filozofların Allah'ın varlığını ve âlemin yaratıldığını kabul ettiklerini bilmesine rağmen onları tekfir etmesi ya da Râzî'nin, ilahi kaynakların açık bir ifade bulundurmamasına dikkat çekerek yaratma anlayışındaki farklılığın yalnızca Tanrı tasavvurundan kaynaklandığını belirttiği hâlde filozofları din ehlinin dışında zikretmesi, esasen ezeli yaratma anlayışının bağlı olduğu Tanrı tasavvurunun, dinin sürekli canlı ve işlevsel kılmak istediği Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisine imkân tanımamasından dolayıdır. Burası felsefenin Tanrısı ile dinin Tanrısı arasındaki farkı somut bir şekilde göstermektedir.

Felsefi ve kelamî yaklaşımın birbirinin karşıtı olarak savunduğu yaratma teorilerinden ezeli yaratma iddiasında felsefenin Tanrısı öne çıkarken yoktan yaratma görüşünde dinin Tanrısı belirgin hâle gelmektedir. Söz gelimi Platon'un niteliklerinden bahsettiği Tanrı, yaratıcı olmakla birlikte sınırlı bir kudret sahibidir. Aristo'nun tasvir ettiği Tanrı, yalnızca kendi zâtı hakkında düşünen, âlemden soyutlanmış, olabildiğince aşkın bir varlıktır. O'nun âlemle hiçbir ilişki kurması ya da âlem hakkında bir bilgi sahibi olması söz konusu değildir. Dolayısıyla Tanrı'nın âlem üzerindeki etkisi, bir yaratma olarak isimlendirilemeyecek türden bir etkidir. Bu etki bir heykel veya tablonun kendisini hayranlıkla seyreden kimse üzerinde meydana getirebileceği kadar bir etkidir. Tanrı'nın Aristo tarafından bu ölçüde aşkın tasavvur edilmesinin nedeni, âlemle ilişki kurmasının Tanrı'nın zâtından mükemmelliği gidereceği düşüncesidir. Mutlak birlik vurgusu bulunmakla birlikte Plotinos'ta ise bilinç ve iradede yoksun bir Tanrı'dan bahsedilmektedir. Tanrı tasavvurunu Aristo ve Plotinos'un görüşlerini takip ederek geliştiren Fârâbî ve İbn Sînâ'da da benzer kabuller söz konusudur. Elbette Fârâbî ve İbn Sînâ'yı dinin Tanrı tasavvurundan uzaklık konusunda Platon, Aristo ve Plotinos gibi filozoflarla tamamen aynı ölçülerde değerlendirmek, indirgemeci bir tutum anlamına gelecektir. Fakat diğer taraftan kelamî açıdan Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yönelik tenkitlerin arka planında önemli ölçüde onların felsefenin Tanrı tasavvuruna yakın durması yer almaktadır. Nitekim zikri geçen tasavvurlarda Tanrı, yüce bir hiçliğe dönüşmektedir. O, tam anlamıyla ibadete lâyık bir Tanrı değildir. Felsefenin Tanrısı, dinin yüce varlığıyla isimlendirmede ortak olmakla beraber felsefenin Tanrısı dinin Tanrısına kıyasla oldukça teorik ve zihinsel bir varlıktır. Bu şekliyle de felsefenin Tanrısı yalnızca varlığa ilişkin felsefi bir araştırmanın konusu durumundadır. Hatta âlem ve insanla hiçbir ilişki kurmayan, imanî derinlikten önemli ölçüde yoksun böyle bir Tanrı'nın varlığına dair kanıtlar ileri sürmenin, felsefi bir hakikat arayışından daha fazla bir değeri bulunmamaktadır.¹²¹ Bu sebeple Gazzâlî, filozofların Allah'ın zâtını mükemmel kılma ve O'nu eksikliklerden tenzih etme biçiminin, mükemmellikten ve tenzihten anlaşılan her şeyi geçersiz hâle getirdiğini ifade etmiştir. Gazzâlî'ye göre filozofların mükemmellik ve tenzih iddiasında aşırılığa varan Tanrı tasavvuru, Allah'ın zâtını âlemdeki nesne ve hâdiselerden haberi olmayan bir ölü durumuna düşürmüştür. O'nun ölüden tek farkı kendi

¹²⁰ Fahreddin er-Râzî, *İtikâdâtü fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1938), 91; a. mlf., *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Saîd Abdüllatîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015), 1/466.

¹²¹ Ross, *Aristoteles*, 288-289; Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, 1/337; Drozdek, *Greek Philosophers as Theologians*, 176, 183; Jackson, *İslam Felsefesi*, 42; James A. Arieti - Patrick A. Wilson, *The Scientific & the Divine* (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2003), 118; Radice, "Philo's Theology and Theory of Creation", 133; H. P. Owen, *Tanrı Tasavvurları*, çev. Abuzer Dişkaya (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2025), 95-115; Abdurrahman Aliy, *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş* (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017), 74, 86-88; Jean Daniélou, *God and the Ways of Knowing*, ing. çev. Walter Roberts (San Francisco: Ignatius Press, 2003), 50-52, 68-69.

zâtını bilmesidir.¹²² Böyle bir Tanrı tasavvuru ise dini temelden yıkmaktadır.¹²³ Felsefenin Tanrı tasavvuruna karşılık din, yaratıcının mutlak irade ve kudret sahibi,¹²⁴ her şeyi bilen,¹²⁵ gören,¹²⁶ işiten,¹²⁷ insanı başıboş bırakmayan,¹²⁸ peygamber gönderen,¹²⁹ ibadete lâıyk,¹³⁰ âleme müdahil¹³¹ bir Tanrı tasavvuru sunmaktadır.¹³² Dinin Tanrı tasavvuru, aklın apaçık ilkeleriyle de uyumlu olarak kanıtlanabilir niteliktedir. Böyle bir Tanrı tasavvurunda, yaratma söz konusu olduğunda irade, fiile konu olacak şeye yönelmekte, bunun için de Tanrı-âlem arasında bir aralığın tasavvur edilmesi gerekmektedir.¹³³ Dolayısıyla yoktan yaratma, imanî derinliğe sahip ilgili Tanrı tasavvurunun uzantısını teşkil etmektedir. Nitekim farklı vahiy geleneklerine bağlı olmasına karşın Müslüman kalamcı Gazzâlî'nin, Hristiyan kalamcı Thomas Aquinas'ın ve Yahudi kalamcı Musa b. Meymûn'un benzer temellendirme ve gerekçelerle yoktan yaratma anlayışına vurguda bulunması ilgili Tanrı tasavvuruyla ilişkilidir.

Naslardan bağımsız olarak düşünüldüğünde kalamî ve felsefî yaklaşımın mutabık kaldığı üzere yaratıcı varlığın zâtı hakkında tekliği, ezeliği, bir yaratıcısının bulunmadığı, mükemmelliği, değişmezliği, zaman ve mekânla sınırlı olmadığı gibi bilgiler aklın zorunlu olarak bilebileceği esaslardır. Buna karşılık yaratmanın ezeli ve yoktan gerçekleştiği iddialarından her birinin aklî delillerle desteklenebilmesi, aklen her ikisinin de mümkün olduğunu göstermektedir.¹³⁴ Böylesi bir meselenin salt akılla mantık kaideleri çerçevesinde nihai çözüme kavuşturulması ise mümkün değildir. Fakat yaratmanın niteliği hakkındaki bilgiye erişmenin bir yolu bulunmaktadır. Bu yol ise nübüvvet karşılık gelmektedir. Nübüvvet aklen kesin bilginin elde edilemeyeceği meselelerle ilgili haber vermekte ve mümkün bilgiyi zorunlu bilgiye dönüştürmektedir. Mantığın, insan aklını yaratıcının fiilleri hakkında başka bir bilgi kaynağına muhtaç olduğu gerçeğini idrak seviyesine taşıması mümkün, fakat bunun ötesine geçmesi imkânsızdır. Zira yaratılmış varlıkla ilişkisinin hakikatini filozoflar değil yaratıcı varlık belirlemektedir. Dolayısıyla bu konularda hakikatin bilgisine ulaşabilmenin tek yolu vahyi esas almaktır. Yahudi, Hristiyan ve İslam kelâmı da yaratmayı nübüvvet öğretisinin getirdiği Tanrı tasavvurunu göz önüne alarak yorumlamış, Tanrı-âlem ilişkisinin hakikatini yalnızca aklî spekülâtif vasıtasıyla kavramaya çalışan felsefî yaklaşım karşısında vahyin epistemolojik otoritesine bağlı kalmıştır.¹³⁵

¹²² Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 72.

¹²³ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 136.

¹²⁴ Âl-i İmrân 3/26.

¹²⁵ el-Bakara 2/29.

¹²⁶ el-Mü'min 40/56.

¹²⁷ el-Mü'min 40/56.

¹²⁸ el-Kıyâmet 75/22.

¹²⁹ Âl-i İmrân 3/164.

¹³⁰ ez-Zâriyât 51/56.

¹³¹ el-Bakara 2/107.

¹³² Michael Peterson – William Hasker – Bruce Reichenbach – David Basinger, *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 27; Owen, *Tanrı Tasavvurları*, 39.

¹³³ Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri: Kelâm – Felsefe – Tasavvuf* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 22-23.

¹³⁴ Paul L. Heck, *İslam'ın Klasik Döneminde Şüphçilik*, çev. İrfan Kelkitli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 238.

¹³⁵ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, 78; Mûsâ İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn*, 2/316; Shields - Pasnau, *The Philosophy of Aquinas*, 162-163; Heck, *İslam'ın Klasik Döneminde Şüphçilik*, 239, 244.

Sonuç

Âlemin varlığı ve başlangıcıyla ilgili konular hem felsefî düşüncenin hem de kalamî yaklaşımın temel problemlerinden birini teşkil etmektedir. Tanrı-âlem ilişkisi çerçevesinde değerlendirme konusu yapılan problemin izahında felsefî ve kalamî gelenek arasında farklılaşma ortaya çıkmıştır. Felsefî ve kalamî gelenekte âlem doğrudan veya dolaylı olarak Tanrı'ya dayandırılmış, âlemin meydana gelişi; niteliği ve zamanla ilişkisi olmak üzere iki açıdan değerlendirilmiştir. Felsefî düşüncede âlemin varlığı ezeli kabul edilirken kalamî yaklaşım âlemin yoktan meydana geldiğini açıklamıştır. Neden felsefî düşüncede âlemin meydana gelişi ezellik üzerinden okunurken kalamî yaklaşımda âlemin sonradan meydana geldiğinin öne sürüldüğü sorusunun cevabı Tanrı tasavvuruna götürmektedir.

Tanrı, Platon'da yaratıcılık vasfına sahip olsa da iki ezeli varlıktan birini teşkil eden kudreti sınırlı, Aristo'da yaratıcılık vasfından uzak, yalnızca kendi zâtını düşünen ve âlemlerle hiçbir ilişkisi bulunmayan bütünüyle aşkın ve Plotinos'ta iradî bir fiil olmaksızın tabiatı gereği var eden bir varlık olarak tezahür etmiştir. Fârâbî ve İbn Sînâ da Tanrı'yı iradî yaratmadan uzak, ontolojik bir zorunlukla var eden, âlemlerle ilişkisi sınırlı, oldukça aşkın bir varlık şeklinde tasavvur etmiştir. Bu açılardan felsefenin Tanrısı, âlem ve insanla ilişkisi çok dar bir çerçeveye hapsedilmiş bir varlıktır. Fakat dinin Tanrısı, mutlak irade ve kudret sahibi yaratıcıdan ve her yönden âleme müdahil bir varlıktan bahsetmektedir. Esasen kalamî yaklaşımın yoktan yaratma anlayışını öne sürmesinin ve ezeli yaratma iddiasına karşı çıkmasının sebebi tam da bununla ilişkilidir.

Felsefî gelenekte ortak paydası ezeli âlem anlayışı olan, Tanrı-âlem ilişkisine dair Tanrı'nın âlemi kaos hâlindeki maddeden yarattığı, Tanrı'nın bir yaratma olmaksızın âleme hareket verdiği, Tanrı'nın âlemi sudûr yoluyla ezeli olarak meydana getirdiği şeklinde açıklamalar geliştirilmiştir. Bu açıklamalarda Tanrı'nın zâtı dışında âlemi de ezeli sayan, Tanrı'yı yaratıcı vasfının dışında tasvir eden, Tanrı'nın kudretini sınırlandıran ya da Tanrı'nın iradesini yok sayan ifadeler bulunmaktadır. Buna mukabil kalamî gelenekte yaratmanın 'lâ min şey' olarak formüle edilmesi, yalnızca kozmolojik bir başlangıç iddiasını değil, daha temelde Allah'ın mutlak irade ve kudret sahibi tek ezeli varlık olduğunu, tevhid ve tenzih ilkesi doğrultusunda ortaya koymaktadır. Böylece kalamî yaratma doktrini, âlemin hâdisliği üzerinden ilahi iradenin serbestliğini, ilahi kudretin kuşatıcılığını ve Tanrı-âlem ayrımının tesisini mümkün kılmaktadır. Bu bakımdan Mu'tezile kelamında ma'dûmun şey'iyyeti teorisiyle yokluğun varlığa dönüşmesinin rasyonel bir açıklamasını yapma çabası ve Ehl-i Sünnet kelamında mutlak yokluğa daha katı vurguda bulunulması esasen aynı amaca yöneliktir. Yahudi ve Hristiyan kelam geleneklerinde de yaratma bu bağlamda yorumlanmıştır.

Yaratma probleminin bütünü açısından bakıldığında ezeli yaratma ve yoktan yaratma şeklinde birbirinin karşıtı durumunda bulunan felsefî ve kalamî perspektiften geliştirilmiş iki temel yaratma teorisi bulunmaktadır. Bu iki yaratma teorisinde de Tanrı-âlem ilişkisinin kurulmasında, yaratmanın niteliği ve zamanla ilişkisinin tutarlı şekilde açıklanmasında ve anlaşılmasında aklın, dilin, zamansallığın ve mekânsallığın sınırları nedeniyle önemli zorluklar kendini göstermektedir. Kaldı ki yaratmanın hangi şekilde gerçekleştiğini açıkça ifade eden bir nas bulunmamaktadır. Dolayısıyla yaratmanın felsefî ya da kalamî yaklaşımda öne sürülen ezeli ve yoktan yaratma teorileri dışında aklın kavrayabilmesi mümkün olmayan üçüncü bir tarzda ve başka bir boyutta gerçekleşmiş olması da muhtemeldir. Fakat kalamî bakış, naslarda işaret edilen Tanrı tasavvuruna

bağlı kalarak dinin temel prensipleri ile zihnin yaratıcı ve yaratılmış varlık hakkında sahip olabileceği düşüncelerden yoktan yaratma anlamını çıkarmış ve bunu bir doktrin olarak inşa etmiştir. Burada yoktan yaratma iddiasıyla kelamın amaçladığı şey ulûhiyet esasını koruyarak ve itikadî anlamda Müslüman zihinleri bir düzlemde tutarak âlemin dinî ve aklî açıklamasını yapmaktır. Felsefî birikimi güçlü kelamcıların naslarda yoktan yaratma hakkında açık bir beyan bulunmaması ve ezeli yaratma ekseninde yorumlanmaya müsait ifadelerin yer alması sebebiyle ezeli yaratmanın doğrudan dinî ilkelere karşıtlık anlamı taşımayacağını belirtmelerine rağmen yoktan yaratma anlayışına bağlı kalmaları da buradan kaynaklanmaktadır. Zira naslarda açıkça ifade edilmese de nasların bütününden çıkarılan anlam yoktan yaratmaya tekabül etmektedir. Semavî dinlerin tamamında yoktan yaratmanın hâkim yaratma anlayışını temsil etmesi bunu doğrulamaktadır.

Kaynakça

- Akgün, Tuncay. "Felsefi Düşünce Yaratma Problemi". *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (2012), 69-96.
- Akgün, Tuncay. "Gazali'ye Göre Yaratma". *Dinî Araştırmalar* 14/38 (2011), 17-40.
- Aliy, Abdurrahman. *Felsefenin Tanrısı: Felsefi Teolojiye Giriş*. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2017.
- Altaie, M. B. "Modern Kozmoloji ve İslam Kelamında Yaratma ve Kişisel Yaratıcı". çev. İbrahim Çetintaş. *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2011), 175-204.
- Arieti, James A. - Wilson, Patrick A. *The Scientific & the Divine*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2003.
- Aristoteles. *Fizik*. çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: Dost Kitabevi, 1997.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Plotinos Yeni Platonculuk Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Atay, Hüseyin. *Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Atay, Hüseyin. "İslam Felsefesinde Yaratma". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2003), 3-10.
- Augustinus. *İtirafılar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Avicenna. *The Physics of The Healing*. çev. Jon McGinnis. 2 Cilt. USA: Brigham Young University Press, 2009.
- Aydın, Salih. *Fârâbî Felsefesi: Meleket, Nübüvvet ve Ahiret İnancı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2023.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbu't-Temhîd*. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Râid b. Sabrî b. Ebî Alfe. Beyrut: Dâru'l-Hadâra li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2015.
- Bulgen, Mehmet. *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Burrell, David B. "Creation". *The Cambridge Companion to Classical Islamic Theology*. ed. Tim Winter. 141-160. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Carabine, Deirdre. *Great Medieval Thinkers: John Scottus Eriugena*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Copan, Paul. – Craig, William Lane. *Creation out of Nothing: A Biblical, Philosophical and Scientific Exploration*. USA: Baker Academic, 2004.

- Cornford, F. M. *Platon'un Kozmolojisi: Timaios Çevirisi ve Açıklaması*. çev. Özgüç Orhan. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Cullen, Christopher M. *Great Medieval Thinkers: Bonaventure*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf. *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr vd. İskenderiye: Menşetü'l-Meârif, 1969.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa. Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî, 1950.
- Daniélou, Jean. *God and the Ways of Knowing*. ing. çev. Walter Roberts. San Francisco: Ignatius Press, 2003.
- Decharneux, Julien. *Creation and Contemplation: The Cosmology of the Qur'an and Its Late Antique Background*. Germany: De Gruyter, 2023.
- Dhanani, Alnoor. *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*. çev. Mehmet Bulgen. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Drozdek, Adam. *Greek Philosophers as Theologians: The Divine Arche*. UK: Ashgate, 2007.
- Düzgün, Şaban Ali. *Neseî ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit. *el-Fıkhu'l-Ekber, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Erasmus, Jacobus. *Kelâm Kozmolojik Argümanı: Yeni Bir Değerlendirme*. çev. Mehmet Bulgen. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Ertürk, Ramazan. "Aquinos'lu Thomas'ın Din Felsefesinde 'Zamanın Başlangıcı ve Yaratma' Sorunu". *Felsefe Dünyası* 1 (2002), 68-88.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Ârâu ehli'l-medîneti'l-fâdıla*. thk. Albert Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. thk. Fevzî Mitrî Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, ts.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*. thk. Albert Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1968.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Tehâfütü'l-Felâsife Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Gmirkin, Russel E. *Plato's Timaeus and the Biblical Creation Accounts*. New York: Routledge, 2022.
- Gregorios, Paulos Mar (ed.) *Neoplatonism and Indian Philosophy*. Albany: State University of New York Press, 2002.

- Harris, R. Baine (ed.). *Neoplatonism and Indian Thought*. Albany: State University of New York Press, 1982.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitâbu'l-İntisâr*. thk. Neyberg. Beyrut: Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, 1993.
- Heck, Paul L. *İslam'ın Klasik Döneminde Şüphencilik*. çev. İrfan Kelkitli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- Helmut Koester (ed.). *The Shepherd of Hermas*. çev. Carolyn Osiek. Minneapolis: Fortress Press, 1999.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Hödl, Ludwig. "The Theologian Henry of Ghent". *A Companion to Henry of Ghent*. ed. Gordon A. Wilson. 103-134. Leiden: Brill, 2011.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-Tenbîhât İşaretler ve Tembihler*. çev. Muhittin Macit vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'n-Necât*. thk. Mâcid Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1985.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ Metafizik*. çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- İbn Rüşd. *Tehâfütü't-Tehâfüt*. thk. Muhammed Âbid el-Câbirî. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1998.
- İskenderoğlu, Muammer. *Fakhr-Al-Dîn Al-Râzi And Thomas Aquinas on the Question of the Eternity of the World*. Leiden: Brill, 2002.
- İskenderoğlu, Muammer. "İslam ve Hristiyan Düşüncesinde Âlemin Ezeliliği Tartışmaları Üzerine". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2005), 43-54.
- Jackson, Roy. *İslam Felsefesi: Doğuştan Günümüze*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Jenson, Robert W. "Aspects of a Doctrine of Creation". *The Doctrine of Creation: Essays in Dogmatics, History and Philosophy*. ed. Colin E. Gunton. 17-28. New York: T&T Clark International, 2004.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kelly, John N. D. *Early Christian Doctrines*. Londra: Adam & Charles Black, 1698.
- Kenny, Anthony. *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*. çev. Serdar Uslu. 4 Cilt. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Kılıç, Muhammet Fatih. "İbn Sînâ'nın Kelâmcıların Hudûs Görüşüne Yönelttiği Eleştiriler". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (2010), 115-134.
- Knuuttila, Simo. "Time and Creation in Augustine". *The Cambridge Companion to Augustine*. ed. Eleonore Stupm, Norman Kretzmann. 103-115. UK: Cambridge University Press, 2001.
- Koca, Muhammet Ali. "Ma'dûmun Şey'iyyeti Teorisi". *Metafizik: Ekoller, Yöntemler ve Büyük Anlatılar*. haz. Ömer Türker. 2/612-631. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Koçak, İsmail. *Felsefi ve Kelamî Açından Tanrı-Âlem İlişkisi: İbn Sînâ ve Kâdî Abdülcebbar Örneğinde*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

- Koçak, İsmail. "İbn Sînâ'nın İbdâ' Nazariyesi Etrafında Yoktan Yaratma Tartışması". *Dinî Araştırmalar* 25/63 (2022), 579-602.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2020.
- Lookadoo, Jonathan. *The Shepherd of Hermas: A Literary, Historical and Theological Handbook*. UK: T&T Clark, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: İsam, 2003.
- May, Gerhard. *Creatio Ex Nihilo: The Doctrine of 'Creation out of Nothing' in Early Christian Thought*. çev. A. S. Worrall. Edinburgh: T&T Clark International, 2004.
- McGinnis, Jon. "Creation and Eternity in Medieval Philosophy". *A Companion to the Philosophy of Time*. ed. Heather Dyke, Adrian Bardon. 73-86. Oxford: Blackwell Publishing, 2013.
- McGinnis, Jon. *Great Medieval Thinkers: Avicenna*. New York: Oxford University Press, 2010.
- McMullin, Ernan. "Creation ex nihilo: Early History". *Creation and the God of Abraham*. ed. David B. Burrell vd. 11-23. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Meredith, Anthony. *Christian Philosophy in the Early Church*. London: T&T Clark International, 2012.
- Midrash Rabbah Genesis*. çev. H. Freedman. 2 Cilt. London: Soncino Press, 1939.
- Morris, Thomas V. *Our Idea of God: An Introduction to Philosophical Theology*. Illinois: InterVarsity Press, 1991.
- Mûsâ İbn Meymûn. *Delâletü'l-hâirîn*. thk. Hüseyin Atay. 3 Cilt. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Oliver, Simon. "Creation and Providence". *The New Cambridge Companion to Christian Doctrine*. ed. Michael Allen. 19-36. New York: Cambridge University Press, 2023.
- O'Neill, J. C. "How Early is the Doctrine of Creatio Ex Nihilo?". *Journal of Theological Studies* 53/2 (2002), 449-465.
- Owen, H. P. *Tanrı Tasavvurları*. çev. Abuzer Dişkaya. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2025.
- Öçal, Şamil. "Platon'un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu". *Beytulhikme* 7/1 (2017), 65-83.
- Paul O'Callaghan. *God's Gift of the Universe: An Introduction to Creation Theology*. Washington: The Catholic University of America Press, 2022.
- Peterson, Michael. – Hasker, William. – Reichenbach, Bruce. – Basinger, David. *Akil ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Lins. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Pirke de Rabbi Eliezer*. çev. Gerald Friedlander. New York: The Bloch Publishing, 1916.

- Platon. *Timaios*. çev. Özgüç Orhan. Ankara: Fol Kitap, 2022.
- Plotinus. *The Enneads*. çev. George Boys-Stones, John M. Dillon vd. UK: Cambridge University Press, 2018.
- Proklos. *Âlemin Ezeliliği Üzerine On Sekiz Delil*. çev. Bongiamin İmamefendi, E. Burak Şaman. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2022.
- Radice, Robert. "Philo's Theology and Theory of Creation". *The Cambridge Companion to Philo*. ed. Adam Kamesar. 124-145. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Râzî, Fahreddin. *el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-İlâhî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1987.
- Râzî, Fahreddin. *İtikâdâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. thk. Ali Sâmi en-Neşşâr. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1938.
- Râzî, Fahreddin. *Me'âlimü Usûli'd-Dîn Kelâm İlminin Esasları*. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Râzî, Fahreddin. *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Saîd Abdüllatîf Fûde. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015.
- Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. thk. Ali Rıza Necefzade. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, 1382.
- Râzî, Fahreddin. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Rooney, James Dominic. "The Metaphysics of Creation: Secondary Causality, Modern Science". *The New Cambridge Companion to Aquinas*. ed. Eleonore Stupm, Thomas Joseph White. 107-125. New York: Cambridge University Press, 2022.
- Ross, David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017.
- Runia, David T. *Philo of Alexandria and The Timaeus of Plato*. Leiden: Brill, 1986.
- Runia, David T. *Philo of Alexandria: Collected Studies 1997-2021*. Germany: Mohr Siebeck, 2023.
- Shields, Christopher - Pasnau, Robert. *The Philosophy of Aquinas*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Soskice, Janet M. "Creatio ex nihilo: its Jewish and Christian foundations". *Creation and the God of Abraham*. ed. David B. Burrell vd. 24-39. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Steenberg, Matthew Craig. *Irenaeus on Creation*. Leiden: Brill, 2008.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-keâm*. thk. el-Ferîd Ceyyûm. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Tarakçı, Muhammet. *St. Thomas Aquinas*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Taşkın, Süleyman. "Evrenin Ezeliliği ve Yaratılmışlığı Bağlamında İbn Meymûn'un Aristoteles Değerlendirmesi". *Beytulhikme* 13/3 (2023), 65-88.

- Taşpınar, İsmail. “Dinlerde Yoktan (Ex-Nihilo) Yaratılış: Yahudilik ve Hıristiyanlık Örneği”. *Din ve Bilim Açısından Yaratılış*. ed. Mehmet Bulgen, Enis Doko. 25-49. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- “The Second Book of Maccabees”. çev. Henry Cotton. *The Five Books of Maccabees*. b.y.: Oxford University Press, ts.
- Thomas Aquinas. *Summa Theologiae*. çev. Thomas Gilby vd. 61 Cilt. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Torchia, N. Joseph. *Creatio Ex Nihilo and the Theology of St. Augustine*. New York: Peter Lang Publishing, 1999.
- Türker, Ömer. “Halk Teorisi (Yoktan Yaratma)”. *Metafizik: Ekoller, Yöntemler ve Büyük Anlatılar*. haz. Ömer Türker. 1/360-383. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Türker, Ömer. *İslam Düşünce Gelenekleri: Kelam – Felsefe – Tasavvuf*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Türker, Ömer. *İslam’da Metafizik Düşünce: Kindî ve Fârâbî*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Türker, Ömer. “İslam Filozoflarına Göre Yaratılış”. *Din ve Bilim Açısından Yaratılış*. ed. Mehmet Bulgen, Enis Doko. 209-217. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Vlastos, Gregory. *Studies in Greek Philosophy*. 2 Cilt. USA: Princeton University Press, 1996.
- Visser, Sandra - Williams, Thomas. *Great Medieval Thinkers: Anselm*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Vos, Antonie. *The Theology of John Duns Scotus*. Leiden: Brill, 2018.
- Winston, David. “Helenistik Yahudi Felsefesi”. çev. Abdullah Şevki. *Yahudi Felsefesi Tarihi*. ed. Daniel H. Frank - Oliver Leaman. 53-76. Ankara: Hece Yayınları, 2018.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Wolfson, Harry Austryn. *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*. 2 Cilt. USA: Harvard University Press, 1962.
- Yalçıntaş, İsmail. “İbn Sînâ’ya Göre Yaratma ve Âlemin Zamansal Ezeliliği”. *İslâmî Araştırmalar* 32/1 (2021), 10-29.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Adem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldırım, Ömer Ali. “İslam Düşüncesindeki Yoktan Yaratma ve Kıdem Tartışmaları: Kelâmcılar ve İbn Sînâ Merkezli Bir İnceleme”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2012), 251-274.